ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਵਿਨਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਚੀ ਨਾਇਕਾ

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੋਰਾ

ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ*

(ਜੋ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਵਾਪਰਕੇ ਰਹੇਗਾ ਯਕੀਨਨ,

ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ- ਕਾਫਕਾ)

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੋਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਪਰ ਕੈਥੀ ਦਾਇਮੰਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, *ਕਾਫਕਾ'ਜ਼ ਲਾਸਟ ਲਵ* । ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸਨੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੋਰਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਹੁਣ ਯਹੂਦੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਯਿੱਦਿਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਹਿਬਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਹਿਬਰੂ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਹਿਬਰੂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਅਲਿਫ, ਬੇ, ਵੇ, ਜੀਮ, ਦਾਲ, ਹੇ, ਆਦਿਕ ਹੀ ਹਨ। ਦੋਰਾ ਦੀਆਂ ਯਿਦਿਸ਼ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਕੈਥੀ ਨੇ ਰੂਸ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਪੋਲੈਂਡ, ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੁਰਾ-ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਛਾਣੇ ਹਨ। ਕੈਥੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ 1971 ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ *ਮੈਟਾਮਾਰਫੋਸਿਸ* ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੂੰ ਵੀ ਦਾਇਮੰਤ ਹੈਂ ਕੈਥੀ, ਤੂੰ ਦੋਰਾ ਦਾਇਮੰਤ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈਂ ? ਕੈਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ, ਕੌਣ ਸੀ ਦੋਰਾ? ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਔਰਤ, ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੈਥੀ ਨੇ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਲਿਖਤ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਕਿ ਦੋਰਾ ਜਦੋਂ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਹੁਣ ਕੈਥੀ ਦੀ ਉਮਰ।

ਕੈਥੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ- ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਬਹੁਤ ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਚ ਜਾਣਨਾ, ਦੋਰਾ ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀ ਬਣ ਗਈ, ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲੀਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ। ਸਾਲ 1948 ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ- ਮੈਂ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਦੱਸਾਂਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਾਂਗੀ ਮੈਂ। ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੀ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ, ਸੋ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਦੀ ਹੋਈ ਕੈਥੀ ਆਖਦੀ ਹੈ, ''ਮੈਂ ਦੋਰਾ ਦੇ ਦਾਇਮੰਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੌਸਲਾ

ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਪਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋਰਾ ਦਾਇਮੰਤ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਾਂ, ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।''

ਤਿੰਨ ਜੂਨ 1924 ਅੱਧੀ ਰਾਤ, ਕਾਫਕਾ, ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ, ਡੂੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਣ ਵਕਤ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੜਕੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਛਾਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੇਠ ਉਪਰ ਉਠ ਬੈਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮੌਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਦੋਰਾ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਲਏਗੀ। ਇਸ ਯਹੂਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇੰਜੀਲ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਹੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਏਗੀ ਤੇ ਕਾਫਕਾ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਜਾਏਗਾ। ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਘੁੱਟ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਔਖਾ ਔਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, ''ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਬਚਿਆ ਮੈਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗੀ ਫਰਾਂਜ਼।'' ਮਾਸੂਮ ਬਲੈਕਮੇਲ। ਕਾਫਕਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ। ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੁਫਨੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕੱਠੇ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਵਾਂਗੇ।

13 ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਲਟਿੱਕ ਸਾਗਰ ਕਿਨਾਰੇ ਕੈਂਪ ਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਸਾਫ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਪਤਲੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਉਸਨੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਖੁਦ ਇਹ ਕੁੜੀ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ, ਮੋਨਾਲਿਜ਼ਾ ਵਰਗੀ ਉਦਾਸੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਆਪਣੀ ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਉਸਨੂੰ ਖੁਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਤੀਮ ਰਫਿਊਜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਜੜ ਗਏ ਸਨ। ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਪਰੇ ਨਾਲ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਪਿਛੋਕੜ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਥ ਯਹੂਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁੜੀ ਖੁਦ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਜ਼ਾਇਕਾ ਚੱਖ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆਂ, ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਬੱਚੇ ਇਹਨੂੰ ਏਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

---

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੁਰਾਣੀ ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਉਹ ਯੈਰੋਸ਼ਲਮ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ- ਗੈਲੀਲੀ ਦੇ ਖੇਤ, ਕੈਨਾਨ ਦੇਸ, ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਧਰਤੀ। ਸੁਣਿਐ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ, ਅਸੀਂ ਬਾਗ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ, ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਥੇ ਬੇਖੌਫ ਖੇਡਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਦੋਰਾ ਸੀ, ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਦਾ ਭਾਰ ਦੋਰਾ ਨੇ ਢੋਇਆ। ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਮਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਏ, ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਯਹੂਦੀ ਪਿਤਾ ਹਠ-ਧਰਮੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ- ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ? ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਦ ਉਸਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤਦ ਦੋਰਾ ਜੁਆਨ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਥੋੜਾ ਕੁ ਚਿਰ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਵਾਂ ਯੋਰਪੀਅਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਖੁਦ ਕਮਾਏਗੀ, ਖਾਏਗੀ, ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਆਪ ਕਰੇਗੀ। ਪੋਲੈਂਡ ਛੱਡ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਆ ਗਈ, ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ - ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੋਈ ਆਮ ਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਫਨੇ ਸੰਜੋਅ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਅਨਜਾਣ ਰਾਹਾਂ ਉਪਰ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਵਿਅਰਥ। ਪਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲੰਕ ਲਾ ਗਈ।

ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਦਿਆਂ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਲੰਮ ਸਲੰਮੇ ਜੁਆਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਪਰਾਗ ਦਾ ਡਾ. ਕਾਫਕਾ ਨਾਮ ਦਾ ਲੇਖਕ ਆਏਗਾ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੂਹੇ ਥਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੱਧਮ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਉਹੀ ਲੰਮਾ ਬੰਦਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ, ਸਿਰ ਰਤਾ ਕੁ ਟੇਢਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਵਧੀਕ ਲੰਮਾ, ਛੇ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵਧੀਕ। ਉਸਨੇ ਰਸੋਈ ਅੰਦਰ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂਗਰ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਖੂਨੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਟੋਪ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੂਹ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਬੈਂਚਾਂ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਉਹੀ ਅਜਨਬੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਪਰਾਗ ਤੋਂ ਡਾ. ਕਾਫਕਾ। ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਂਪ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਟਹਿਲਦਾ ਟਹਿਲਦਾ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਇਕ ਕੁੜੀ ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ ਹਾਲ ਵਿਚ? ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਾਣਜੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਕੀ ਪਤਾ ਸੁਣੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਗਿਆ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਹਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਬੱਚਾ ਖਲੋ ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬੀਆਂ, ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉੱਡ ਗਈ। ਕਾਫਕਾ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਿਆ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਥਪ-ਥਪਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਯਾਰ ਤੂੰ ਕਿੰਨੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਡਿਗਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਆਪੇ ਫਿਰ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਮਾਲ ਐਂ ਤੂੰ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਬਾਦ ਉਸਨੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਦੁਹਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਕਾਫਕਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਦਕਾ ਸੰਸਾਰ ਬਚ ਸਕੇ, ਆਪ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ ਸੀ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲੀਂ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਹਿਬਰੂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਹੈ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਹਿਬਰੂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ। ਦੋਰਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਨਾਲੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿਬਰੂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਡਾਂਟ ਫਟਕਾਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਗੰਵਾਰਾਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਲਹਿਰ ਜਿਉਨਿਜ਼ਮ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਬਰੂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਦਕਾ ਜ਼ਿਓਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਹਿਬਰੂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖੀ। ਕੈਂਪ ਹਾਲ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਪੈਗੰਬਰ ਈਸਾਈਆਹ ਦੀ ਪੋਥੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕ, ਹੋਠਾਂ ਉਪਰ ਮੁਸਕਾਨ ਨੱਚੀ। ਫੇਰ ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੋਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨੇ, ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਤਾਬ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਹਾ - ਲੱਗਿਆ ਇਹ ਬੋਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਤੇ ਸੁਣੇ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਇਥੋਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼, ਸਿਹਤਮੰਦ, ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਯਹੂਦੀ, ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਸੈਬਥ ਮਨਾਵਾਂਗਾ।'' ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖੇ ਕਿਹਾ– ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਤੁਰੰਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।'' ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੈਂਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮਗਨ ਦੋਰਾ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਹਿਬਰੂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੋਰਾ ਇਹ ਬੋਲੀ ਇਉਂ ਬੋਲਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਾਉਂਦੀ, ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਾਧੂ

ਤਪੋਬਣ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੋਰਾ ਵਿਚੋਂ ਯਹੂਦੀ ਦਾਦੀਆਂ ਨਾਨੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਅਦਭੁਤ ਰਸਮਈ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ - ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਇਹ ਕੁੜੀ ਕਿੰਨੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੰਗਲ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋਏ, ਨਾ ਹੋਣਗੇ। ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਹੌਸਲਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਦੋਰਾ, ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਨਿਰੰਤਰ ਹਾਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।'' ਹਰ ਰੋਜ਼ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ। ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਲੂ ਛਿੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਬੈਂਚ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਉਹ ਦਿੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ''। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਦੋਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਹਿਬਰੂ ਪੜ੍ਹੀ। ਦੇਰ ਬਾਦ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ ਸ਼ਾਮ ਬਿਤਾਈ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਘਰ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਉਹ ਥਿਰ ਹੈ ਮੈਂ ਅਸਥਿਰ।

ਦੋਰਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ- ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਵਾਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਦੇਈ ਜਾਂਦੀ। ਉਲਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੈਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕੁੜੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੀ। ਉਹ ਦੋਵਾ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿਤੇ ਜਵਾਬ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਠੀਕ ਲੱਗਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਇੰਜੀਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ। ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜਿੰਦ ਪਾਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ।

ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਇਕ ਦਮ ਦੇਸੀ, ਸਿੱਧੀ ਸਪਾਟ, ਬਗੈਰ ਵਲ ਵਿੰਗ ਦੇ, ਕੋਈ ਦਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵਟ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੁਦਰਤ ਜਿਵੇਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਆ ਜਾਏ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਸੀ, ''ਕਾਫਕਾ ਘੜਿਆ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬਰੀਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਹਸਮੁਖ, ਥੋੜਾ ਕੁ ਸ਼ਰਮਾਕਲ, ਤੁਹਾਥੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੱਛੀ ਜਾਏਗਾ, ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਸ ਵਰਗੀ ਪਿਆਸ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਡਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਪੁੱਛੀ ਸੀ ਜਵਾਬ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੁਦ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਕਾਫਕਾ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਖੜਾਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਲੰਘੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਮਖਮਲ ਦਾ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛਿਆ ਹੋਵੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰੀਏ।

ਦੋਰਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਲੋਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ, ਥਿਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਲਦ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਇਹ ਉਸਦਾ ਭਰਮ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ, ''ਕਾਫਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੈ,

ਮੱਤ ਸੋਚੋ ਉਸਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਗਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨਚਾਹੀ ਮੂਰਤ ਘੜੇਗਾ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਜ਼ੀਰੋ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਪੱਛਮੀ ਯੋਰਪ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਹਲ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਕਲ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਤਾਂ ਥੱਕੇ ਟੁੱਟੇ ਅਧੇ ਅਧੂਰੇ ਲਾਚਾਰ ਬੰਦੇ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਏਗਾ। ਮੈਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗਈ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰ ਖਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ, ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਸਦਕਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਦਿਮਾਗ ਕਾਫਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਭਿੱਖਿਆ ਪਾਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਇੰਜੀਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ? ਇਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਤਪਦਿਕ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਸੀ। ਬਾਲਟਿਕ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਉਹ ਰਾਜੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫਲਸਤੀਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਾ ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਿਉਗੋ ਬਰਗਮਾਨ, ਹਿਬਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਖਤ ਰਾਹੀਂ ਸੱਦਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਰੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਫਿਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜਾਂ ਲੱਭੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਫਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਦਾ ਘਰ ਉਸਾਰਨਗੇ। ਉਸਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਵਿਚ ਆਵਾਂਗਾ। ਦੋਰਾ ਨਾਲ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਹੋਵੇਗਾ।

ਛੁੱਟੀਆਂ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਸੀ, ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਆਖਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦੋਰਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਅਕਾਦਮੀ ਆਫ ਹਿਬਰੂ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਦਾਖਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਫਤ ਫਲੈਟ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਉਹ ਕਰ ਦਏਗੀ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸਭ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਟੁਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਡੋਰ ਫਿਰ ਗੰਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ? ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਬਰਲਿਨ ਰਿਹਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਰਾ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਚੰਭਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਬਿਨਾ ਵਿਆਹ

ਦੇ ਮਰਦ ਔਰਤ ਇਕੱਠੇ ਰਹੀ ਜਾਂਦੇ, ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਦੋਰਾ ਦੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ, ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖੇਹ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਵਿਆਹ ਕਰੇ, ਪਿਤਾ ਬਣੇ ਪਰ ਛੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਲਾਇਲਾਜ, ਸਜ਼ਾਇ ਮੌਤ, ਕੌਣ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇਗਾ? ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਜਦੋਂ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਕਿ ਭਾਣਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਈਰਖਾ ਹੋਈ, ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਰ, ਬਸ ਇਕ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗਾ।'' ਦੋਰਾ, ਸਿਹਤਮੰਦ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਗਿਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਪਰਾਗ ਤੋਂ ਬਾਲਟਿਕ ਗਿਆ। ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟਿਆ। ਉਥੇ ਸਬੱਬ ਇਉਂ ਬਣਿਆ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਮੰਜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਰੀਜ਼ ਮੰਜੇ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ ਉਸ ਉਪਰ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਵੀ ਨਾ ਲਵੇ। ਦੋਰਾ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਣ ਦੀ ਇਛੁਕ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਹ ਜਲਦੀ। ਉਹ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਤੰਦਰੁਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ ਸੁਫਨੇ ਲੈਣ।''

ਹਾਰਨ ਆਰੋਨ ਦਾਇਮੰਤ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਾ ਦਾਇਮੰਤ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੋਰਜਾ ਦਾਇਮੰਤ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਮਾਰਚ 1898 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਦੋਰਜਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਦੋਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹੀ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਦਾਇਮੰਤ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਨਾਮ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਡਾਇਮੰਡ (ਹੀਰਾ) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਦੋਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਗਲਤੀ ਖਾ ਕੇ ਲੇਖਕ ਬਰੋਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਰਾ ਇਹ ਗਲਤੀ ਕਿਉਂ ਦਰੁਸਤ ਕਰਦੀ? ਉਸਨੂੰ ਇਹੋ ਠੀਕ ਲੱਗਾ। ਦੋਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾਊਦ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਕੂਬ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਅਰਜ। ਅਰਜ ਦਾ ਜਨਮ 1905 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਵਕਤ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿਸ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨ ਹੋਈ ਉਸਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੋਲਿਸ਼, ਜਰਮਨ, ਯਿੱਦਿਸ਼ ਅਤੇ ਹਿਬਰੂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੁਰਕੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ, ਉਸਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਮੰਦਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਦਾਨੀ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਥੇ ਤਾਲਮੂਦ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ, ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਰਖ ਉਸਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਵਿਦਵਤਾ ਜਾਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਇਖਲਾਕ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ (ਸੈਬਥ) ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਾਂ ਖਾਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾ ਬਣਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਟੋਕਰੀਆਂ ਫੜਾ ਕੇ ਗਰੀਬ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਭੇਜਦੀ - ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਰੱਖੇ, ਅਰਦਾਸ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਪੱਕਾ ਧਰਮੀ ਖਾਨਦਾਨ ਇੱਨਾ ਹਠੀ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਯੋਰਪੀਨ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ, 1820 ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਸਿਆਸਤ, ਫਲਸਫਾ, ਉਦਯੋਗ, ਵਿਤ, ਆਰਟ, ਵਿਗਿਆਨ

ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਦਮ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਲ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਇਆ। ਬਰਲਿਨ, ਵੀਆਨਾ, ਪਰਾਗ, ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਅਤੇ ਵਾਰਸਾ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਯਹੂਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਨਵੇਂ ਲਿਬਾਸ, ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬੇਬਸ ਹੋ ਗਏ। ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਦ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਜ਼ਵਾਨ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਵਰਤ ਰੱਖਣੇ, ਸਨਿਆਸੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਹਰ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ, ਹੱਸਦੀ ਖੇਡਦੀ, ਨੱਚਦੀ ਗਾਉਂਦੀ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ।

ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਦੋਰਾ ਜਦੋਂ ਸੈਕੂਲਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ, ਪਿਤਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਅੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ ਫਿਰ। ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਰੇ। ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਰੇ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੁੰਡੇ ਕਹਿਣੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਤਾਲਮੂਦ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਫਰਾਂਜ਼ ਫਰਡੀਨੰਡ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਪੋਲੈਂਡ, ਕੌਣ ਮੰਨੇਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਇਕੋ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਲੱਖ ਬੰਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ?

1896 ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਥਿਓਡੋਰ ਹਰਜ਼ਲ ਨੇ *ਯਹੂਦੀ ਸਟੇਟ* ਨਾਮ ਦਾ ਪੈਂਫਲਿਟ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਫਲਸਤੀਨ ਵਿਖੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ ਹੋਵੇ। ਹਰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੇ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਸਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰੋਮਨਾ ਨੇ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਦਾ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ''ਓ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ, ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੇ ਜੋ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਏ।'' ਹਰ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਵਾਕ- ਅਗਲਾ ਸਾਲ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ।'' ਜੀਓਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਯਹੂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਹੀ, ਯਹੂਦੀ ਕਾਮਰੇਡ ਵੀ ਹਿਬਰੂ ਸਿਖਣ ਲਈ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਲਹਿਰ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਆਰਥਰ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਦਏਗੀ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਥਿਓਡੋਰ ਹਰਜ਼ਲ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਫਲਸਤੀਨ ਅਜੇ ਦੂਰ ਸੀ। ਹਰਜ਼ਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ''ਅਚਾਨਕ ਇਕੋ ਵਕਤ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਯਹੂਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੁੱਖੀ ਨੰਗੀ ਆਬਾਦੀ ਜਾਏਗੀ, ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਏਗੀ, ਦਰਿਆਵਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲੇਗੀ, ਮਾਰੂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇਗੀ। ਪੁਲ ਬਣਨਗੇ, ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛਣਗੀਆਂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣਗੇ। ਦੋਰਾ, ਕਰਾਕੋਵ ਯਹੂਦੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਵੱਢ ਸੁਟੇ। ਇਹ ਦੋਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਸੀ।

ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਸਾਲ 1297 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਰੂੰ ਜਾ ਸੂਤ ਨਾ ਖਰੀਦਣ। ਹਰ ਆਫਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਯਹੂਦੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ। ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਪਲੇਗ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਯਹੂਦੀ ਸਮਝੇ ਗਏ ਤੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, 1671 ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 50 ਯਹੂਦੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਸਾਲ 1800 ਤੱਕ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇਤੀ ਸੌ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਬਰਲਿਨ ਗਈ, ਉਦੋਂ ਯਹੂਦੀ ਇਕ ਲੱਖ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਰ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਜਵਾਬ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ, ਬੈਂਕਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਸਟੋਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ। ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਖਬਾਰ *ਉਲਸਟੀਨ* ਅਤੇ *ਮੋਸੇ* ਦੇ ਮਾਲਕ ਯਹੂਦੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਝੋ ਕਿ 1920 ਦਾ ਜਰਮਨ ਕਲਚਰ, ਯਹੂਦੀ ਕਲਚਰ ਸੀ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕੈਂਪ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫਕਾ ਬਰਲਿਨ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਾਗ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਹਤ ਨਿਰੰਤਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭੈਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਰਾਗ ਆਈ ਤਾਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਿਆ ਛੇ ਫੁੱਟਾ ਪਿੰਜਰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਦਹਿਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਕਾਫਕਾ ਤੋਂ ਨੌਂ ਸਾਲ ਛੋਟੀ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਅਜ਼ਾਦ, ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼, ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪਿਓ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਈਸਾਈ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਕਾਫਕਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਬੀਬੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨਾ ਹੌਸਲਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਓਟਲਾ ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਵਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਰਚਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਕੀ ਜੀਅ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਓਟਲਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਦਿਨ ਤੇਰੇ ਘਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਲਵਾਂ? ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ, ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਕਾਫਕਾ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਨਹੀਂ, 1916-17 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਘਰ ਤਪੋਬਣ (ਹਰਮਿਟੇਜ) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਕਾਫਕਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਜੰਮੇ ਜੋ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ, ਉਦਾਸੀ ਦੇਖਦਾ ਦੇਖਦਾ, ਇਉਂ ਸੋਚਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਕਾਤਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਸੁਹਣਾ ਫਲੈਟ ਕਾਫਕਾ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੱਭ ਲਿਆ, ਹਵਾਦਾਰ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਗੀਚਾ, ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ, ਰਸੋਈ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਿਆਨੋ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਚੁਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਗੀਤ ਵੰਡਦਾ ਲਗਦਾ। ਉਸਨੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗੀ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਨੂੰ ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ, ''ਲਗਾਤਾਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹੈ।'' ਸਾਲ 1919 ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਵੀ ਲੰਘ ਗਈ, ਉਹ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੇਲਟਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਿਹਤ ਲਈ ਠੀਕ ਥਾਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੋਰਾ ਦੇ ਖਤ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਬਰਲਿਨ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਸਤੰਬਰ 20, 1921 ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਦਸ ਦਿਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਕੌਣ ਰਹੇਗਾ, ਕੌਣ ਮਰੇਗਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਲਿਖੇਗਾ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈਣ ਜਾਏਗੀ। ਸ਼ੇਲਸਨ ਤੋਂ ਪਰਾਗ ਤੇ ਪਰਾਗ ਤੋਂ ਬਰਲਿਨ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਰਲਿਨ ਪੁੱਜ ਜਾਵਾਂਗਾ ਬਸ਼ਰਤਿ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਝਾੜੀ ਪਿਛੋਂ ਮੌਤ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਤਲਿਆਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਆਸਕਰ ਬਾਮ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਯਾਤਰਾ ਓਨੀ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਲੋਂ ਰੂਸ ਉਪਰ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ।''

ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਾਰਡੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੂਡ ਇਕ ਰਾਤ ਮਹਿਬੂਬਾ ਸੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ। ਗੁਸੈਲੀ ਪਤਨੀ ਐਰਾਬੇਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਕਿਉਂ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੀ ਕੋਲ? ਸ਼ਾਂਤ ਜੂਡ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ, ਫੇਰ ਮਰ ਜਾਣਾ। ਇਕ ਫੇਰੀ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਹੋ ਗਏ। ਜੂਡ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਭੈਣ ਓਟਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ''ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਰ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਝਗੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਉਦਾਸ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਤੁਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਵੀ ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਬਰੋਦ ਦੀ ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਐਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਸਖਤ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰੋਮਾਂਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਸਮਝਾਏ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਇਸ ਕੁੜੀ ਉਪਰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, *ਪਰੀ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ* । ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਬਰੋਦ ਉਪਰ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ''ਉਸਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਤਾ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਕੀ ਹਾਂ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਦ ਉਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿੰਗ ਤੜਿੰਗਾ ਰਿਹਾ। ਬਰੋਦ ਅਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਾਨਸਨ ਅਤੇ ਬੋਸਵੈਲ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ। ਕਾਫਕਾ ਉਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਹੈ, ਬਰੋਦ 18 ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਫਕਾ 19 ਸਾਲ ਦਾ। ਬਰੋਦ ਨੇ ਜਰਮਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਤਸ਼ੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਬਾਕੀ ਤਲਖ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, ''ਅਵਾਰਾਗਰਦ, ਸਿਵਾਇ ਜ਼ਨਾਨੀਬਾਜ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਉਹ।'' ਨੀਤਸ਼ੇ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਬਰੋਦ ਦੇ ਪੇਪਰ ਦੀ ਉਹ ਤੂੜੀ ਉਡਾਈ ਕਿ ਬਰੋਦ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਮੇਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਾਫਕਾ ਉਸ ਦਿਨ ਪੂਰਾ ਤੂਫਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਬਰੋਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਧੁੰਧਲੇ ਅਤੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਚਗਾਨਾ ਹੰਕਾਰ, ਭਰਿਸ਼ਟ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਬਣਾਉਟੀ ਸਿਆਣਪ ਸੀ, ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸਮਾਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਕਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਕੁਦਰਤ ਜਿਵੇਂ

ਹੌਲੀ ਦੇਣੀ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੋਲ ਉਹ ਸੁਣਨੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਥਾਂ ਕੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ ਦਿਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਹੋਵੇ, ਅਸੰਭਵ।''

ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫਕਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, ''ਮੇਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਹਨ।''

ਟਾਈਲ ਤੇ ਸਬਾਈਨ ਦੋ ਸਹੇਲੀਆਂ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੈਂਪ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਰੇਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਸਕਰੀਮ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਲਾਲ ਰਤਨਾ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਆਈਸਕਰੀਮ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੱਪ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਸੀ। ਸੋਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਟਾਈਲ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਕੱਪ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਸਬਾਈਲ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਕੀ ਦੇਣ ਲਈ? ਫਿਰ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਪਰੇ ਕਾਫਕਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਾਫਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਝੱਟ ਬਾਹਰ ਖਿਸਕ ਗਈਆਂ। ਮਹੀਨੇ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਟਾਈਲ ਖਬਰ ਲੈਣ ਉਸਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਗਈ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਤਾ ਠਹਿਰ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ। ਕਾਫਕਾ ਅੰਦਰ ਗਿਆ, ਇਕ ਪੈਕਟ ਟਾਈਲ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ, ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਗਜ਼ਬ, ਉਹੀ ਲਾਲ ਜੜਾਊ ਆਈਸ-ਕਰੀਮ ਕੱਪ। ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਟਾਈਲ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਨਾ, ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਈਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਬਰਲਿਨ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸੁਫਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਾਗ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਨਿਕਲ ਸਕਾਂਗਾ, ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਰਲਿਨ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ''ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ ਇਕ ਦਿਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸਾਂ ਮੈਂ।

ਕਾਫਕਾ ਦੋਰਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ ਸਵਾਲ ਤੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਦੋਰਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ''ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ, ਮੇਰਾ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਖਜਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੋਵੇ ਪੂਰਬ... ਅਨੰਤ ਭੇਦ, ਅਨੰਤ ਰਮਜ਼ਾਂ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਦੋਵੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇਉਂ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗ ਭਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਰੋਤਾ ਉਹ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ। ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਮੱਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਸੁਰਾਂ। ਮੌਤ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ, ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਦਰਦ, ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਨਾ ਦੱਸਕੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਕਾਫਕਾ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਕਰਨਾ

ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਨਿੱਖਰ ਨਿੱਖਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਲਿਖਣ ਲਗਦਾ, ਦੋਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣ ਜਾਂਦੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਫੇਲਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਨੁਕਸ਼ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਵਿਆਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ? ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਉਹ ਚੰਗੀ ਸੀ ਪਰ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ, ਜੋੜ ਘਟਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪੂਰਾ ਯੋਰਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਾ, ਯੋਰਪ, ਜਿਸਦਾ ਮਾਇਨਾ ਹੈ ਝੂਠ ਤੇ ਫਰੇਬ। ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਣਾ ਘਰ, ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਪਤੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਦਾਅ ਲੱਗਦਾ, ਘੜੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ, ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ, ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।''

ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਦੀ ਉਹ ਲਿਖਣੋਂ ਹਟ ਗਿਐ, ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੋ ਲਿਖਿਆ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਖਦਾ, ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀ ਗਿਆ ਮੈਂ, ਭੂਤ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ, ਬਚ ਗਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵਰਗੀ ਮੁਸਕਾਨ ਹੁੰਦੀ, ਬੱਚਾ ਇਉਂ ਗੱਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਸਭ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਵੱਡੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਮਹਿੰਗੇ ਦਰਜੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਲਾਉਂਦਾ, ਵਧੀਆ ਸੂਟ, ਬੂਟ ਅਤੇ ਟਾਈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ''ਦੋਰਾ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਐ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਚੂਚੇ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਲੱਭ ਜਾਏ।''

ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ''ਬਰਲਿਨ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ, ਭਰੇ-ਭਕੁੰਨੇ ਸਟੋਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਗਹੀਣ ਮੰਗਤੇ, ਭੁੱਖੇ ਬੱਚੇ, ਬੇਸਹਾਰੇ ਬੁੱਢੇ ਵਿਲਕਦੇ, ਰੋਟੀ ਮੰਗਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਸਦਕਾ ਰੋਟੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਇਕ ਤਾਰ ਛੁਹੋ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਦ ਬ ਖੁਦ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਕਾਫਕਾ ਘਰ ਆਉਂਦਾ, ਹਾਲਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਮਰ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਕਰੱਸ ਆਪ ਚੁੱਕ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ।''

ਕਾਫਕਾ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ, ਬੇਲਿਹਾਜ਼, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ''ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹੈ ਦੋਰਾ, ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਮਾਤਰ ਹਨ।'' ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਨੰਤ ਅਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦਾ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਸੋ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵਾਂ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੋਫੇ ਉਪਰ ਸੌਂ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ

ਮੁਕਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਚਿਹਰਾ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਦਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਫਕਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, ''ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਜਦੋਂ ਮੱਥਾ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਰਾ ਇਹ ਸਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ, ਉਹ ਸਖਤ ਸੀ।''

ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਕਾਫਕਾ ਅਤੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਬਰਲਿਨ ਗਿਆ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਦੋਰਾ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ ਉਸਦੇ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੁਖਦਾਈ ਪਲ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ, ਅੰਦਾਜ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਸਜਿੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਚਫੇਰ ਸੰਗੀਤ ਪਸਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਛਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ, ਕਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ, ਕਦੀ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ- ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਗਲਤੀਆਂ ਨੇ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੁਰਟ ਵੋਫ ਵਰਲੇਗ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ, ''ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੇਰ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਫਖਰ ਹੈ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਾਂ।''

ਬਰੋਦ ਨੇ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਸਿਹਤ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ''ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਤਮਾਮ ਹੈ, ਸਿਰ ਬਚਿਆ ਹੈ ਅਜੇ, ਸਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਲੋਹ-ਟੋਪ ਪਹਿਨ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਹਨ੍ਹੇਰ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਡੁੱਬ ਜਾਨਾ, ਦੇਰ ਬਾਦ ਫੇਰ ਚਾਨਣ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ।

ਭੈਣ ਓਟਲਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੇਕੇ ਗਈ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸ ਫਜ਼ੂਲ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖ ਲਿਐ। ਓਟਲਾ ਨੇ ਸਿਫਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਦੁਖੀ ਹੋਏ।

1924 ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਲੋਂ ਏਨੇ ਤੁਹਫੇ, ਏਨੀਆਂ ਖਾਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਪੈਕਟ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਦੋਰਾ ਰੋ ਪਈ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰਬਣੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਖੁਆਉਂਦੀ ਪਿਲਾਉਂਦੀ, ਮਾਰ ਦਏਗੀ ਸਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ।

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫਤੇ ਬੁਖਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਾਕਟਰ ਜੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਸੀ, ਸੱਦਿਆ। ਆਪ ਤਾਂ ਉਹ ਆਇਆ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬੁਖਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ। ਕੱਢੋ 160 ਚੈਕ ਕ੍ਰਾਊਨ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋਰਾ, ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਵੱਡਾ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਮਾਂਜ ਦੇਣਾ ਸੀ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਖੁਦ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਇਕ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਸਤਾ, ਫਜ਼ੂਲ ਖਾਣਾ ਸੁਆਦ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ।

ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਬੀਤਦੀ। ਬੱਚਾ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਰਾ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ, - ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮੱਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤੇ ਦਿਨ ਭਾਗਾਂ ਭਰੇ ਹੋਣ, ਤੇਰੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਰਹੇ, ਆਪਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ

ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰ ਪਿਤਾ। ਸਿਹਤ ਮਿਲੇ, ਜੀਵਲ ਮਿਲੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦੇਹ, ਧਨ ਦੇਹ, ਸ਼ਾਨਾਂ ਬਖਸ਼। ਜੇਰੂਸਲਮ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਖੋਲ੍ਹਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖੀਂ।''

ਫਿਰ ਖੁਦ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ, ''ਜੇਰੂਸਲਮ ਦੇ ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੇ, ਅਸੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸਗਲ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਰਾਖਾ ਹੈਂ। ਕੌੜੀ ਜੁਦਾਈ ਮਿੱਠੇ ਮਿਲਾਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲੇਗੀ, ਅਗਲਾ ਹਫਤਾ, ਅਗਲਾ ਮਹੀਨਾ, ਅਗਲਾ ਸਾਲ, ਸੁਖਦਾਈ ਹੋਵੇ।'' ਦੋਰਾ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ- ਦੇਖਿਆ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਸੁਖ, ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਲੱਗਾ ਨਾ ਪਤਾ ਇਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦਾ? ਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਆਉਂਦੇ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਮਹਿੰਗਾਈ ਕਰਕੇ ਇਹੀ ਸੁਹਣਾ ਫਲੈਟ 1 ਫਰਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਤੰਗੀ ਏਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਬੈਡ-ਰੂਮ ਵੀ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਫਲੈਟ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਬਰਲਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖ ਲਊਂਗਾ। ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਨੀ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਹੁਣ ਕਦੇ।''

ਬਰੋਦ ਨੇ ਸੁਆਦਲੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੈਕਟ ਭੇਜਿਆ, ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਅਸੀਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਆਪਣੇ ਜੋਗਾ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋਰਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਯਤੀਮਖਾਨੇ ਲੈ ਗਈ। ਦੱਸਦੀ ਸੀ, ਉਦਾਸ ਬੱਚੇ ਖਿੜ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ 20 ਕਰਾਉਨ ਦੇ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਾਦ ਮਕਾਨ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਨਵਾਂ ਲੱਭਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇ ਮਕਾਨ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨੀ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਠਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਜੀ ਤੇ ਪਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਨੌਕਰੀ ਦਏਗਾ ਕੋਈ।''

ਉਸਨੂੰ ਕਵੀ ਹਾਰਤ ਪਸੰਦ ਸੀ ਜੋ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਨਿਰਾ ਜਾਦੂਗਰ। ਜੀਨੀਅਸ। ਹਾਰਤ ਨੇ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖਣ ਆਓ। ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਆ ਨੀ ਸਕਦਾ। ਦੋਰਾ ਦਾਇਮੰਤ ਆਏਗੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾਹ। ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਮੁੱਦਤ ਹੋ ਗਈ।''

ਦੋਰਾ ਉਸਦਾ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖਣ ਗਈ, ਆ ਕੇ ਹੂਬਹੂ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਾਫਕਾ ਅੱਗੇ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤਾ ਜੋ ਹਾਰਤ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਐਕਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਰੋਟੀ ਕਮਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੈਂਸਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਕਾਫਕਾ ਜਿੱਡਾ ਕੱਦਾਵਰ ਲੇਖਕ ਅੱਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਉਹ ਅਣਘੜੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਰਿਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ 1924 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ। ਨਿਰਾ ਬੱਚਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਐ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਆਦਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਬੁੱਢਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।''

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਵਰਫਲ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਫਟੱਕ ਦਰਵਾਜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਰਫਲ ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿਹਾ - ''ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਰੋਈ

ਰਚਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾਂ ਸਹੀ, ਮੇਰੀ ਖੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਹੈ ਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਆਪ ਉਤਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ। ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦੈ। ਛਪਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦਾ, ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ - ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾ। ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਨਾ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੁਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੁਆਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਲਿਖਤ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੁਆਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1919 ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਡਾ. ਨੈਲਕਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਲੱਭ ਗਿਆ। ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ''ਦੋਰਾ ਹਾਂ, ਪਛਾਣਿਆਂ? ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਫਰਾਂਜ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਆਏਂਗਾ? ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਫੀਸ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ। ਆ ਜਾਏਂਗਾ?'' ਨੈਲਕਨ ਆਇਆ, ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ''ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਪਰ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮੁਸਕਾਨ ਹੋਠਾਂ ਤੇ। ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ - ਕਿਉਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰਦੈਂ ਜੁਆਨ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰਨਾ। 1974 ਵਿਚ ਡਾ. ਨੈਲਕਨ ਦੀ ਜਦੋਂ ਬਤੌਰ ਹਕੀਮ ਧੁੰਮ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਅਫਸੋਸ, ਮੈਂ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਰਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਹਟ ਗਈ ਸੀ। ਘਰ ਬੈਠੀ ਕੱਪੜੇ ਸੀ ਕੇ ਕੁਝ ਕਮਾ ਲੈਂਦੀ।

17 ਮਾਰਚ 1924 ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ, ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਪਰਾਗ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦੋਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਏ। ਦੋਰਾ ਗੁਲਾਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਉਂ ਬਿਤਾਵੇ? ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ। ਦੋਰਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ, ਆਖਰ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਰਹਿ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਚੰਗਾ ਇਉਂ ਕਰੀਂ, ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਆ ਜਾਈਂ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਟਰੇਨ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਦੋਰਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ।

30 ਸਾਲ ਬਾਦ ਦੋਰਾ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਉਹ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਸਾਰ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਸਲੀ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਕਾਫਕਾ ਮਾਪਿਆਂ ਪਾਸ ਰਿਹਾ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਾਗ ਚਲੀ ਜਾਏ, ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹੋਣ ਦਿਓ, ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਗਵਾਂਢਣਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਗੜਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਾਫਕਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਈ।

ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਤੱਕ ਤਪਦਿਕ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੱਟ ਇਉਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਿਗਲੇ ਹੋਣ। ਮੌਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵੀਆਨਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਬਗੈਰ ਛੱਤ ਦੇ ਜੀਪ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੋ ਕੰਬਲ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਦਿੱਤੇ। ਹਵਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਆਪ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਕਣੀਆਂ ਡਿੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਬਰਫਾਨੀ ਠੱਕਾ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫਰ

ਮੁਕਾਇਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਉਸ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਮਰੀਜ਼ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹਸਮੁੱਖ ਮਰੀਜ਼ ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤਰਲ ਖਾਣਾ ਟਿਊਬ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ ਬਾਕੀ ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਆਈ, ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਸੈਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਘੁੰਮਾਈਆਂ। ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਡਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਮਰੀਜ਼ ਉਪਰ ਗੁੱਸੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿਹਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਉਂ ਮਰਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਿਆ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀਓ। ਖਿਮਾ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ, ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲਿਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਸੋਚਿਆ ਕਾਫਕਾ ਵਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਦਿਆਂ? ਅੱਜ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਰਹੀ। ਲਗਦੈ ਥੋੜੇ ਦਿਨ, ਫਿਰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦੇਣਗੇ।

- ਦੋਰਾ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ। ਦੋਰਾ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਆਈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਬੈਡ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਡਾਕਟਰ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੇ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਦਰੀ ਬਹੁਤ ਧੀਰਜਵਾਨ ਸੀ। ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਬੈਠਾ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਦਰੀ ਉਦੋਂ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਮਰੀਜ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਰਫਲ ਨੇ ਚੀਫ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਸੇ ਵਰਫਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰੀਜ਼ ਨੰਬਰ ਬਾਰਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਵਰਫਲ ਕੌਣ ਹੋਇਆ?

ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਵਧੀਕ ਸੀ ਸੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਵਧੀਕ ਕੌੜੀ ਹੋਏਗੀ।'' ਬਰੋਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਦੋ ਡਾਕਟਰ ਆਏ, ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬਰੋਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਸੋ ਮੰਨ ਗਏ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਇਹ ਕੁੜੀ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਬੇਰੰਗੇ ਅੱਖਰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।''

ਨਣਦ ਓਟਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਾਫਕਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਪੁੱਜੇ, ਬਸ ਇਹੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤੈ ਇਹ ਜਲਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ।''

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਮੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਉਠ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਮੰਨੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਕਾਫਕਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ, ਦੋਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਪਿਤਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੱਕਾ ਯਹੂਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ - ਪਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਨਾ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੋਗੇ।'' ਇੰਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਦੋਰਾ

ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਹੱਥ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਖਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ। ਭਰਾ ਵੀ ਪਿਤਾ ਜਿੰਨਾ ਧਰਮੀ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਭੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਸਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਸੁੱਟ ਗਿਆ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ''ਨਹੀਂ''।

ਡਾਕਟਰ ਹੋਫਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ ਹੈ ਦੋਰਾ। ਪਾਦਰੀ ਆ ਗਿਐ। ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਗਵਾਹਾਂ ਵਜੋਂ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾਂਗੇ।'' ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਗੱਲ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਡਾਕਟਰ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਈਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦੇਣਾ ਵੱਡਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਦਿਉ।''

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਡਾ. ਰਾਬਰਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਹੁਣ ਆਖਰੀ ਟੀਕਾ ਲਾ ਡਾਕਟਰ। ਮੈਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਦੇਹ''। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਡਾਕਖਾਨੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਜੂਨ, ਮਾਰਫੀਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਟੀਕਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਈ, ਪੂਰਾ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਫੁੱਲ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖ ਕਾਫਕਾ, ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ, ਸੁੰਘ ਕੇ ਦੇਖ। ਬੇਹੋਸ਼ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਸਤੇ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਫੁੱਲ ਸੁੰਘੇ। ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੱਥਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਜਾਨ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਦਿਲ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਧੜਕਣ ਹੌਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰ ਆਪਦਾ ਕੰਨ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੇ ਆਖਰੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੇਰੇ ਦੁਖ ਖਤਮ ਕਾਫਕਾ, ਮੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂ।

ਦੋਰਾ ਜਦੋਂ ਖੁਦ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਫਰਾਂਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਸੀ। ਸਭ ਖਤਮ। ਮੇਰੀ ਲਈ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਸੀ ਚੁਫੇਰੇ। ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਨਰਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਦਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰਤ ਬਰਸ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਵਾਹ ਦਿੱਤੇ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਪਰਾਗ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕੀਤਾ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੇਰੇ ਘਰ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਨਾ ਆਉਣਾ ਜੀ।''

ਤਾਬੂਤ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ, ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੋ. ਉਰਜ਼ੀਦਿਲ, ਜੋ ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਮੈਂ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਮੌਤ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਹੈ, ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਹਫਤੇ ਬਾਦ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਝਾੜੀ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਦਿਸਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਐ, ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਦੌਰ ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ।''

ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਬਾਦ ਦੋਰਾ ਬਰਲਿਨ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਥਿਏਟਰ ਸਿਖੇਗੀ।

ਮਿਲਿਕ ਰੇਵਿਚ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਅਨੁਵਾਦ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਨਾ ਛਪਵਾਵਾਂ। ਛਪੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ, ਕਾਹਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਚਲੋ ਹੁਣ ਕਾਫਕਾ ਕਿਹੜਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਰੂਸੀ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਯਹੂਦੀ ਪੋਲਿਸ਼ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਇਕ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਈ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਖਾਲੀ, ਪੀਲਾ, ਉਸਨੇ ਇਉਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਦੂਰੋਂ ਖਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਏ, ਬੇਰੰਗ ਆਵਾਜ਼। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਇਹ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਸੀ? ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੂੰ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ? ਉਹ ਸ਼ਰਮਾ ਗਈ, ਸ਼ੁੱਧ ਜਰਮਨ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ - ਮੈਂ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੋਰਾ ਹਾਂ।

''ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ, ਬਾਰਮਬਾਰ ਇਕ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆ ਗੂੰਜਦਾ - ਮੈਂ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਾਂ। ਓ ਰੱਬਾ ਜਿੱਥੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਦਾਇਮੰਤ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ। ਲੈਕਚਰ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਇੱਛਾ ਸੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਿਲਾਂ, ਉਹ ਆਪੇ ਆ ਗਈ, ਉਹੀ ਕੁੜੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਯਿੱਦਿਸ਼ ਅਤੇ ਹਿਬਰੂ ਸਿਖਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਇੰਜੀਲ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤਾ ਪੁੱਤਰ। ਫਿਰ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਲਿਜ਼ਬੇਥ ਬੈਟੀ, ਦੋਰਾ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ, 1995 ਵਿਚ ਬੈਟੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕਣ ਨਾ ਦਿੰਦੀ - ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਸਨ... ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ...। ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਮ ਸੋਚਦੇ, ਇਹ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੀ, ਗਰੀਬ ਯਹੂਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਯਿਦਿਸ਼ ਬੋਲਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਵਰਗਾ ਜੀਨੀਅਸ ਕਿਵੇਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬੈਟੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ - ਉਮਰ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਯਾਦਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੋਰਾ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਸਾਫ ਹਨ ਅਜੇ।

ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਇਕ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਥਿਏਟਰ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਖਾਣ ਪੀਣ ਮੁਫਤ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇਬ ਖਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਖਿਡਾਵੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਸਿਹਤ ਅਕਸਰ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ। ਪੀਐਚ.ਡੀ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਲਾਪਸਟੱਕ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭੈਣ ਓਟਲਾ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਦੋਰਾ ਹਸਮੁਖ ਹੈ, ਰੌਣਕੀ ਹੈ, ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਮਹਿਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਉਪਰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਿਮਾਰ ਰਹੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਾਫਕਾ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਸੁਆਦ ਖਾਣੇ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕੈਸਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1500 ਕਾਪੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਤੇ ਕੀਮਤ ਰੱਖੀ ਗਈ 350 ਡਾਲਰ, ਦੋਰਾ ਨੂੰ 150 ਮਾਰਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਰਾਇਲਟੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਹ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਾਪਸਟਾਕ ਅਤੇ ਵਿੱਲੀਹਾਸ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੇ 30 ਵਧੀਆ ਕਲਾਕਾਰ ਥਿਏਟਰ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਕੰਮ ਲਈ ਚੁਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਥਿਏਟਰ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਕਲਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਇਬਸਨ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

1927 ਵਿਚ ਇਸੇ ਥਿਏਟਰ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਬਰਟਾ ਲਾਸਕ ਨਾਮ ਦੀ 45 ਸਾਲਾ ਔਰਤ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਏਮਿਲ ਲਾਸਕ, ਜਿਸਨੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਹੀਡਲਬਰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਦ ਦੂਜਾ ਭਰਾ ਹਾਂਸ, ਪੂਰਬੀ ਫਰੰਟ ਤੇ ਲੜਦਾ ਮਰਿਆ। ਬਰਟਾ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੀ ਲਿਖਦੀ ਪੱਕੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਹੋ ਗਈ। ਇਹੋ ਔਰਤ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਦੀ ਸੱਸ ਬਣੀ। ਬਰਟਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਲਿਊਨਾ-21 ਇਕ ਸ਼ੋ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਗਾਵਤ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਈਮਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਬਰਟਾ 78 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਸ਼ਿੱਲਰ, ਗੇਟੇ, ਹੀਨ, ਇਬਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਇਸੇ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਉਸ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਲੂਸੀ, ਜਦੋਂ 92 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਨੇ 2002 ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ''ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਰੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਵਰਗੀ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਕੋਈ, ਸੰਪੂਰਨ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨਿਤ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਬਸ।''

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਕੁਲੈਕਟਿਵ ਥਿਏਟਰ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ 1928 ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ 36 ਥਿਏਟਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਡਬਲ ਰੋਲ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਸਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚੱਲ ਪਿਆ, ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਰੋਲ ਸਫਲ ਨਿਭਾਏ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਸਾਲ ਸੀ।

30 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਕੰਟਰੈਕਟ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਲਿਨ ਇਕ ਸੁਹਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੜਤਾਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਚੀਫ ਕਾਰਲ ਜ਼ਿਰਾਬਲ, ਜਿਸਨੇ ਬਰਟਾ ਲਾਸਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲਿਊਨਾ-21 ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਮੈਂ ਹੜਤਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਲੀਆਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਾਇਰਿੰਗ ਹੁੰਦੀ।

ਦੋਰਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗਈ, ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਥਿਏਟਰ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਬਰਤੋਲ ਬਰੈਖਤ ਛਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਦਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਥਿਏਟਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਥਿਏਟਰ ਰਾਹੀਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ ਲਗਾਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਧ ਵਰਗ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸੀ। ਗੋਬਲਜ਼ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹਿਟਲਰ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਹਿਟ-ਲਿਸਟ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ

ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਛਪਦੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਣ, ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਸੁਪਰਮਾਈਂਡ ਮੰਨਦੀ, ਪਰ ਕਾਫਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ।

ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਮੰਦਾ ਆਇਆ, ਵਿਆਪਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਮਹਿੰਗਾਈ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਬੰਦ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ। ਲਾਲ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਰਾ ਦੀ ਰੋਟੀ ਰਾਇਲਟੀ ਕਾਰਨ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਕਾਰਡ ਲੈ ਲਿਆ, ਉਸਦਾ ਗੁਪਤ ਨਾਮ ਮਾਰੀਆ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਸਕੋ ਪਾਰਟੀ ਹੈਡ ਆਫਿਸ ਨੇ ਦੋਰਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਮੰਗੀ, ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ:

ਕਾਮਰੇਡ ਮਾਰੀਆ ਨੂੰ ਮੈਂ 1930 ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੈਂ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਰਾਇਲਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਓਨਿਸਟ ਯਹੂਦੀ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਉਸਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੈ।

ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੰਚ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਮੰਚ ਅਧਿਆਪਕਾ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਰੂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਸਤੇ ਮੰਚ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਦੇਸੀ ਵਿਦੇਸੀ ਧਨਵਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਕਾਰਗਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੀ,

''ਇਹ ਨੌਟੰਕੀਏ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਭਰਵੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ...।''

ਫਲਸਰੂਪ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਵਾਸਤੇ ਦੋਰਾ ਹਰ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਕਾਮਰੇਡ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ, ''ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ।''

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੁੱਜ਼ ਲਾਸਕ, ਦੋਰਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਸਤਕ ਯਹੂਦੀ ਦੋਰਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਸਿਹਤਵੰਦ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ਾਂਤ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ। ਦੋਰਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ। ਫਰੈਂਚ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਤ ਇਹ ਜਰਮਨ ਮੁੰਡਾ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਉਸਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ 1925 ਵਿਚ *ਦਾਸ ਕੈਪੀਟਾ* ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ, ਸਾਲ 1930 ਵਿਚ ਉਸਨੇ *ਬਰਾਮਦਾਂ ਦਾ ਟੈਕਸ* ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਈ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਇਹ। ਪਿਤਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਮਾਂ ਬਰਟਾ ਲਾਸਕ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਲਾਕਾਰ, ਸ਼ਾਇਰ, ਪੱਕੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ। ਦੋ ਬੇਟੇ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ। ਦੋਰਾ ਇਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਲੁੱਜ਼ ਨਾਲ

ਮਾਰਕਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੁੱਜ਼ ਦਾ ਜਨਮ 1903 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਦੋਰਾ ਇਕੱਲਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਘਰ ਬੱਚੇ ਬੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰੌਣਕਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਜਰਮਨੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਸਨ ਕਿ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਿਵਲ-ਵਾਰ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਸੋਸ਼ਲ ਡੈਮੋਕਰੈਟ ਹਾਰ ਗਏ, ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਹੱਥ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਆ ਗਈ। ਸਾਮੀ ਲੋਕ ਹਿਟਲਰ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਸਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਕ ਵਾਰੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਲੈ ਆਪਣਾ ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਵਾਲਾ ਘਰ।'' ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਉਂ? ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਫੇਰ ਦੇਖ ਈ ਨਾ ਸਕੀਏ।

ਦੋਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਰਹੀ। ਹਰੇਕ ਯਹੂਦੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੂੰ ਮਾਸਕ ਚੰਦਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਦੋ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਉਸਨੇ ਲੁੱਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ''ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੁੱਜ਼ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਕਰਮੀ ਦੋਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦਰਜ ਹੋਇਆ, 30 ਜੂਨ 1932 ''

28 ਫਰਵਰੀ 1933 ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਉਠੀਆਂ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਥੋਪ ਦਿਤਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ। ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਫੋਰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸ਼ਸ਼ਕੀਰਿਆ- ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੱਸਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਵੱਢ ਦਿਉ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿਉ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸੁੱਟੋ। ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੈਸਟਾਪੋ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਰਾ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਅਪਰਾਧਣ ਹੋ ਗਈ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ, ਮੁੱਕਦਮਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਜਿਸਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ, ਫੜੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੇ। ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫੜ ਫੜ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਭੀੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਫਿਰ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉਠਣ ਲੱਗਾ- "ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਹਾਰੇਗਾ ਫਰਾਂਸ। "

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਕਲਾਕਾਰ, ਲੇਖਕ, ਸਿਵਲ ਅਫਸਰ, ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ, ਜਰਮਨੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ, ਅਜੇ ਬਾਰਡਰ ਸੀਲ ਨਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੜ ਵਟਣ ਲੱਗੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਝੱਖੜ ਬੰਦ ਹੋ ਈ ਜਾਵੇ। ਲੁਜ਼ ਅਤੇ ਦੋਰਾ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ- ਇਥੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤੇ ਲੜਾਂਗੇ। ਮਾਰਚ 23, 1933 ਨੂੰ ਲੁਜ਼ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ- ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਾਹਿਤ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਕਿ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈ। ਉਸਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ *ਖਤਰਨਾਕ ਗੱਦਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਫੜੀ।* ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਹਫਤਿਆਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਅਪਰਾਧ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਰਿਹਾਈ ਬਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ

ਕੀਤਾ। 55 ਸਾਲ ਦੀ ਬਰਟਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਠਾਣੇ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਉਹੋ ਹੋਈ, ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੁਲਸ ਲੈ ਗਈ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਂਦੇ । ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਉਸਨੇ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ, ਬਚ ਜਾਂਦਾ, ਬਰੋਦ ਨੇ ਉਸ ਤੋ ਮੰਗਿਆ ਵੀ, ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲੀ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਦੋ ਰਸਤੇ ਬਚੇ, ਇਕ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਦੋਰਾ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹੈ ਸੀ।ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਲਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਦੱਸ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਬਚਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆਂ। ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ- ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲੀ ਗਈ, ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ, ਪੁਲਸ ਲੈ ਗਈ, ਬਚਾ ਸਕਦੈਂ ਤਾਂ ਬਚਾ ਲੈ।

ਬਰੋਦ ਤੁਰਤ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਫਮੈਨ ਕੋਲ ਗਿਆ ਜੋ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਪਰਾਗ ਵਲੋਂ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗੈਸਟਾਪੋ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਗੈਸਟਾਪੋ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ- ਸੈਂਕੜੇ ਮਣ ਕਾਗਜ਼ ਫੜੇ ਹਨ। ਢੇਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੌਣ ਲੱਭੇਗਾ ਇਸ ਪਹਾੜ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ? ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਦ ਜਰਮਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਬਰੋਦ ਨੇ ਲੰਮੇ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਭਾਲਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੁਖੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਟੇਟ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ- ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾ ਵਿਚੋ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀ ਖਰੀਦਣਾ, ਯਹੂਦੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਜੱਜਾਂ, ਜੇਲ ਸੁਪਰਡੰਟਾਂ ਆਦਿਕ ਸਾਰੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾ ਤੋ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਲੈ ਲਏ। ਯਹੂਦੀ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋ ਕੱਢ ਦਿਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਐਚ .ਡੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰ ਲਏ, ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀਆਂ। ਸਾਲ 1925 ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨੇ *ਭੀੜ ਘਟਾਉ ਐਕਟ* ਪਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ।ਦਸ ਮਈ ਨੂੰ ਗੋਬਲਜ਼ (ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਰਗੰਡਾ ਮੰਤਰੀ) ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ- ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ, ਗੈਰ ਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗੰਦ ਤੋ ਬਚਾ ਕੇ ਜਰਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨਾਜ਼ੀ ਸੈਨਿਕ ਚਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ- ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਸਾੜੋ, ਫਰਾਇਡ ਨੂੰ ਸਾੜੋ। ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚੋ ਆਈਨਸਟੀਨ, ਜੈਕ ਲੰਡਨ, ਹੈਲਨ ਕੈਲਰ, ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਸੰਗਰ ਅਤੇ ਐਚ .ਜੀ . ਵੈਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਦੁਆਲੇ ਨਾਚ ਕੀਤਾ। ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਬਚ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੌਣ ਹੈ। ਹੈਨਰਿਕ ਹੀਨ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- ਕਿਤਾਬਾਂ ਫੂਕਣ ਵਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੂਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੀਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾੜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੋਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਅਤੇ ਲੁਜ਼ ਘਰ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਛੁਪਦੇ ਛੁਪਾਂਦੇ ਦਿਨਕਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਬਚਣ ਦੀ ਕੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ? ਅਗਸਤ 8 ਦੀ ਰਾਤ ਰੇਡ ਹੋਇਆ, ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਅਟੈਚੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਥੁਝ ਦਿਨਾ ਬਾਦ ਅਧ-ਜਲਿਆ ਅਟੈਚੀ ਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਨਿੱਕਰ ਮਿਲੀ, ਮਾਰ ਦਿਤਾ ? ਸ਼ਾਇਦ।

1 ਮਾਰਚ 1934 ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਨੇ ਸਿਹਤਵੰਦ ਤੇ ਸੁਣੱਖੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ, ਲੁੱਜ਼ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੁਲਸ ਚੀਫ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਇਸ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੁਜ਼ ਉਪਰ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਉਹ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਕਰਾਮਾਤ ਤੋ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ- ਤੇਰੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਕਰਕੇ ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਵਰਨਾ...।

ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸੁਰਗ, ਰੂਸ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਟਾ ਮਾਂ ਪੁੱਜੀ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਸਕੋ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਸਾਲ ਲੱਗਾ। ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਰੂਸ ਆਂਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ 28 ਫਰਵਰੀ 1935 ਦੇ ਦਿਨ ਰੂਸ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਤੇ ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ-ਏਂਜਲਜ਼-ਲੈਨਿਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਜੂਨੀਅਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਾਇਕ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਵੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਸੋਚਿਆ ਕਰਦੀ - ਰੂਸ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਫਿਰ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੀ। ਉਥੇ ਯਹੂਦੀ ਡਰਾਮਾ ਅਜੇ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ, ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕ, ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ, ਮੁਫਤ ਵਿੱਦਿਆ, ਵਧੀਆ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਦੂਰੋ ਦੂਰੋ ਬੜੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਾ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ 1934 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਰੂਸ ਵਿਚ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਹਿਟਲਰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਜ਼ੀ ਸਾਥੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਸਟਾਲਿਨ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਕਤਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਵਿਤਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿਟਲਰ ਨੇ 60 ਲੱਖ ਯਹੂਦੀ ਮਾਰੇ। ਰੂਸੀ ਸਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸਿਆਸੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨੀ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹਿਟਲਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਫਾਇਆ ਮੁਹਿੰਮ (purges) ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਦੋਰਾ, ਮੇਰੀਆਨੀ ਧੀ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 15 ਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਨੂਨ ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਖੋਹ ਲਈ, ਇਹ ਜਰਮਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਗੇ, ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਈਸਾਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ, ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੂਸੀ ਦਾਦੋਵਿਚ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਜਿਹੜਾ ਯਹੂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਯਹੂਦੀ ਹੈ, ਯਹੂਦੀ ਹੈ, ਯਹੂਦੀ ਹੈ, ਮਾਰੋ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋਂ ਇਕ ਨਾਅਰਾ ਸੀ।

ਦੋਰਾ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਡਾ. ਜੈਕਬਸਨ ਲਾਸਕ ਨੂੰ ਰੂਸੋਂ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀਆਂ ਫੇਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਅਟੈਚੀ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਪਾ ਲਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਵਾਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੁਰਸ਼। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਬਸ ਇਹੋ ਬਚੀ ਸੀ ਇਕ। ਤੁਰਨ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਸੁਖੀ ਸਫਰ ਵਾਸਤੇ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ, ਯਿਦਿਸ਼ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਸਮੀ ਯਹੂਦੀ ਗੀਤ ਗਾਏ, ਨਰਕ, ਸੁਰਗ ਬਣ ਗਿਆ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ।

ਕਵੀ ਸਟੈਨਸਿਲ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਧੀ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਆਏ, ਸਟੈਨਸਿਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ- ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਵੱਡੇ। ਗੈਸਟਾਪੋ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ- ਅੱਜ 11-2-1936 ਨੂੰ ਲਾਸਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਸਕੋ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਰਮਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਬੋਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਗੱਦਾਰੀ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨ ਦੋ ਰਾਤ ਸਫਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਾਰਵਾਂ ਮਾਸਕੋ ਪੁੱਜਾ। ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਡਾ, ਲਾਸਕ ਏਨਾ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਵਿਹਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਪੋਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੋਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੱਗਿਆ, ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨੇ ਹਿਬਰੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ- *ਯਹੂਦੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਥਿਏਟਰ,* ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਯਹੂਦੀ ਹੋਣ ਉਪਰ ਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਹੈ ਇਕ ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਯਹੂਦੀ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ। ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਟਰੋ ਰੇਲ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ, ਨਵੀਆਂ ਕਲੋਨੀਆਂ ਆਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਰਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਆਏ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਰੂਸੀ ਐਕਟਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਿਖਾਈਲ ਨੂੰ ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ *ਸਟੇਟ ਯਹੂਦੀ ਥਿਏਟਰ* ਲੈ ਗਏ। ਇਹ ਰਾਤ ਉਸਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁੱਲੀ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਸਿਖਰਲੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ।

ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਦ ਸਟੇਨਸਲ ਦੇ ਯਿੱਦੀ ਰਸਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਪੀਲੇ, ਬਿਮਾਰ, ਅਪਰਾਧੀ ਜਰਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸ ਥਿਏਟਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲੱਗੇ, ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਿਬਰੂ ਅੱਖਰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਮੈਂ ਰੱਜਦੀ ਨਾਂ, ਦੁਆ ਕਰਦੀ, ਰੂਸ ਸੁਖੀ ਵੱਸੇ। ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਬੋਲੀਆਂ, ਵਖ ਵਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਖਲੋਤੇ, ਠੰਢ ਤੋ ਬਚਣ ਲਈ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਕੁਦਣ ਲਗਦੇ, ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ ਦਾ ਯਹੂਦੀ ਨਾਇਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਤਪਰ।ਅੱਜ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ 1920 ਵਿਚ ਇਸ ਥਿਏਟਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਪਣਾ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਤੁਸੀ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੱਕ ਖਿਆਲਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ। ਡਰਾਮਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ, ਨਹੀ ਲਿਖਾਂਗੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਆਰਟ ਕਰਿਟਿਕ ਲਿਖ ਤਾਂ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਲੋਕ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਉ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨੋ ਹਟਿਆ ਈ ਨੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਰੂਸੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ ਫਾਰਮ ਭਰਿਆ, ਹਰ ਤੱਥ ਸਹੀ। ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਛੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜਰਮਨ ਰਹਿੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਕਾਮਰੇਡ ਰੋਜ਼ੀਲਡ, ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ।

ਧੀ ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਚਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਈ।ਦਵਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਲੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਤੇ ਗੰਦੇ ਕੰਬਲ, ਚਾਦਰਾਂ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਧੋਣੀਆਂ, ਕੰਬਲ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।ਸੁਕੀ ਉਲਟੀ ਖੁਰਚ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।ਜੀਨ ਲੀਆਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਫ ਚਾਦਰ, ਸਾਫ ਕੰਬਲ ਘਰੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। ਭਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਰਹੀਂ ਹੈ, ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਕਤਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਕਿਸਨੂੰ ਹੈ, ਪੈਸੇ ਕਿਥੇ ਹਨ?

ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਉਲਾ ਨਾਮ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈਂ? ਦੋਰਾ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਛੁਪਾਏਗੀ, ਕਿਹਾ- ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਥਿਏਟਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਫਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹ ਡਬਲ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ? ਇਧਰ ਰੂਸ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਕੰਮ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਕੋਲ ਮੁਖਬਰੀ ਦਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇਰੀ ਧੀ ਜਿਡਾ ਕੁ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਬੈਕਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਗੱਦਾਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਅਧੀਨ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।

30 ਜੂਨ 1935, ਦੋਰਾ ਦੇ ਦਿਉਰ ਅਰਨੈਸਟ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮਾਸਕੋ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਇਕ ਮੇਜ ਉਪਰ ਪਈ ਮਿਲੀ, ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਜੁਆਨ ਸੀ ਇਹ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਮਾਂ ਬਰਟਾ ਦੁਖ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਗਰਮ ਸਨ, ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੀਰੋ, ਜ਼ੀਨੋਵੀਵ ਤੇ ਕਾਮੀਨੀਵ ਤੋਂ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾਗੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ 60 ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਮਰੇਡ ਨਿਕੋਲਾਈ ਬੁਖਾਰਨ, ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਤਾਸਕੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਸੀ। ਲੈਨਿਨ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੋਹਿਨੂਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ 1938 ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਬਦਨਾਮ ਮਾਸਕੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਕੇ ਮਾਰਿਆ, ਪੜ ਕੇ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੂਸੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਸਹਿਮਦਾ ਸੀ, ਕੀ ਪਤਾ ਕੌਣ ਕੇਜੀਬੀ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੋਵੇ?

ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਰਹੇ ਬੈਕੱਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਫੁੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ, ਬੈਕਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਇਹੋ ਤਕੜਾ ਅਪਰਾਧ ਬਣਦਾ ਸੀ।

ਜਰਮਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ *ਬਿਮਾਰ ਯਹੂਦੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ* ਆਖ ਕੇ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਇਟਾਲੀਅਨ ਕਾਮਰੇਡ ਲਿਨਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸੀ, ਮਸੋਲੀਨੀ ਦੇ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ- ਕੀ ਰੂਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਧੀਆ ਰਹਿਣਗੇ? ਲਿਨਾਰੀ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ- ਯਕੀਨਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ ਸੀ।

ਦੋਰਾ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਮਰੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਦੀ। ਵਿਦੇਸੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਉਪਰ ਕਰੜੀ ਨਿਗਾਹ ਸੀ।

1 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਨਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਮੇਰੀਆਨਾ ਕਾਫਕਾ ਵਰਗੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਪਤਲਾ ਜਿਸਮ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਟੈਸਟ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਤਾਂ ਤਪਦਿਕ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨਿਕਲੇ । ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਝੜਨ ਲੱਗੇ। ਡਾਕਟਰ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਣ ਲੱਗੇ ... ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ। ਰੂਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ, ਦੋਰਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੀ ਪਾ ਦਿਤੀ, ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਆਗਿਆ ਮਿਲੇਗੀ, ਧੀ ਬਚੇਗੀ। ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਰ, ਜੇ ਰੂਸ ਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਸਵਿਸ ਵੀਜ਼ਾ ਕਿਵੇ ਮਿਲੇਗਾ ? ਦੋਰਾ ਨੇ ਇਕ ਚਲਾਕੀ ਖੇਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਰੂਸੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈਕੇ ਜਰਮਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਸਜਾ ਗੋਲੀ ਹੈ। ਹੋਵੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ। ਤਾਂ ਕੀ।

ਦੋਰਾ ਦੀ ਉਹ ਅਰਜ਼ੀ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ ਰਸ਼ੀਆ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਪਾਈ ਸੀ- *ਇਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸ਼ੱਕੀ ਹੈ।* ਬਿਨਾ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਜੀਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਦੀ ਉਸ ਅਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਰੂਸ ਛੱਡਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਪਤੀ ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਗਲਤ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਅਣਦੱਸੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਏ। ਦੋਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਹਿਤ ਨਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਰੂਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਖਤਰਨਾਕ ਪਰ ਦੋਰਾ ਫੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ- ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਿਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਛਪੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਅਣਮੋਲ ਹਨ, ਲਿਨਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੁਸੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਉ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਨਾ ਖਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਕਿਤਾਬਾਂ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਆਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚੌਥਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਣ ਤੱਕ ਜੀਵੀ ਗਈ, ਵਾਲ ਮੁੜ ਉਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। 26 ਮਈ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲੁੱਜ਼ ਉਪਰ ਜਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਬਰਟਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿਥੇ ਲੈ ਗਏ। ਲੁੱਜ਼ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦਿਆਂਗਾ ਤਾਂ ਰਿਹਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਦਾਲਤ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪੁਲਸ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਮੁਸ਼ਕਦ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ, ਪੂਰਬੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ।

1938 ਵਿਚ ਧੀ ਸਮੇਤ ਦੋਰਾ ਰੂਸ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ, ਇਸ ਭੇਦ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਾਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ " ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ਪੋਲਿਸ਼ ਕੁੜੀ, ਕੈਦੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਲੋਹ-ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ

ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਸਕੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਆਖਕੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗਣੀ ਸੀ ਤੇ ਬਸ ਕੰਮ ਫਤਿਹ। ਜੋ ਦੋਰਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਦੋਰਾ ਹੀ ਕਰਸਕਦੀ ਸੀ।

ਸਟਾਲਿਨੀ ਆਤੰਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਉਪਰ ਰੇਨਰ ਬਾਰਥ ਵੱਡੀ ਅਥਾਰਟੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੂਸ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਦੇਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲੈ ਕੇ, ਕਿ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰੂਸ ਵਾਸਤੇ ਜਸੂਸੀ ਕਰੋਗੇ, ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾ ਵਿਚ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਸੂਸੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, *ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਕਰਨਾ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਜਾ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਰਮਨ ਗੈਸਟਾਪੋ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੀ, ਉਹ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਦੋਰਾ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ, ਪਕਾ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ।

ਸਟੀਮਰ ਰਾਹੀਂ ਕਾਲਾ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਤੰਬੂਲ ਪੁੱਜੀ। ਫਿਰ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਬੁਲਗਾਰੀਆ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਤੋਂ ਇਟਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਵਿਸ ਬਾਰਡਰ ਲੁਗਾਨੋ ਤੇ ਪੁੱਜੀ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਉਸਨੇ ਹਾਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਨਣਦ ਨਣਦੋਈਆ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਫਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਰੂਥ ਲਾਸਕ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਅਤੇ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬੇਅੰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਭਤੀਜੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਖਬਰਾਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਰੂਥ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗੀ ਪਰ ਦੇਖ ਤੂੰ ਆ ਗਈ। ਭਤੀਜੀ ਆ ਗਈ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੇ ਧੀ ਦਾ ਇਥੇ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਡਾਕਟਰ ਉਥੇ ਨੇ। ਰੂਥ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹਾਂ, ਲੰਡਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੇ, ਉਥੇ ਉਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹਤ ਕੈਂਪ ਵੀ ਨੇ।ਜਰਮਨ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਜੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਰੁੱਧ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਬਾਰਡਰ ਸੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗੀ ? ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਥੇ ਫਸ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਦੋਰਾ ਧੀ ਸਮੇਤ ਲੰਦਨ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਫਰ ਮੁਕਾਕੇ ਬਾਰਡਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਦਾਖਲੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ । ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਕ ਜਰਮਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵੜਨ ਦੇਵੇ? ਵਾਪਸ ਨਣਦ ਦੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਈ।

ਜਦੋਂ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਉਪਰ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਤਲ-ਅਵੀਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਅਟੈਚੀ ਕੇਸ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ। ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਆਖਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਸੀ। ਸਾਲ 1937 ਵਿਚ ਬਰੋਦ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਛਪਵਾਈ ਸੀ ਜੋ ਦੋਰਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਯੋਰਪ ਆਕੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਕ ਅਧਿਆਏ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਦੋਰਾ ਉਪਰ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਲੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਝੂਠ ਬੋਲਕੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਇਆ ਕਰੀਆਂ, ਮੈਕਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ। ਬਰੋਦ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫਕਾ ਅਤੇ ਦੋਰਾ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਕ- *ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚੋਂ ਵੀਆਨਾ ਇਲਾਜ*

ਵਾਸਤੇ ਬਿਮਾਰ ਕਾਫਕਾ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਟੈਕਸੀ ਮਿਲੀ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੀਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਝੱਖੜ ਝੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਤੇ ਠੰਢ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੋਰਾ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ, ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ, ਕੁਝ ਕੁ ਹਵਾ ਤਾ ਰੁਕੇ। ਪੜ੍ਹਕੇ ਰੋ ਪਈ।

ਬਰੋਦ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੀ, 19 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਉਦੋਂ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਬਰੋਦ ਨੇ 6 ਸਾਲ ਕੱਟ ਦਿਤੇ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਚੋਂ 6 ਸਾਲ ਕੱਟ ਦਿਤੇ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਬਰੋਦ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲਈ।

ਪੰਜ ਵਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਵਾਪਸ ਪਰਤੀ, ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਖਰੀ ਅਰਜੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੇਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾ ਲਉ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਕਿਉ, ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰ ਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਅਫਸਰ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਦੋਰਾ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਈ, ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤੀਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਕਤ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ, ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੁਟ ਗਈ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਮਿਲੇ।

ਧੀ ਅਜੇ ਸਫਰ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਖਬਰਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਰਮਨ, ਪੋਲੈਂਡ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਜਲਦੀ ਨਿਕਲੀਏ। ਬਿਮਾਰ ਧੀ ਸਮੇਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ, ਇਕ ਹਫਤੇ ਬਾਦ ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਹੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਬਾਰਡਰ ਸੀਲ, ਦੋਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਰਸ਼ਲ ਦਾਇਮੰਤ ਦੀ 1938 ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਸੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾ ਘੇਰਾ ਜਰਮਨਾ ਨੇ ਦੋਰਾ ਦੇ ਪੇਕੇ ਬੈਦਜ਼ਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਾਇਆ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ (ਸਿਨੇਗਾਗ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਤੰਬਰ 9,

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪੈਟਰੋਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਪਾਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਸਭ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ 50 ਘਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਤਬਾਹ, 27 ਹਜ਼ਾਰ ਯਹੂਦੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕੌਸਲ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਯਹੂਦੀ ਬਣਾਏ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਭ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਕੰਮ ਦਿਆਂਗੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਕੰਮ ਜਰਮਨ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਜਾਨ ਬਚੇਗੀ। ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਲਾਰ ਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਜੁਆਨ ਸੁਨੱਖੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਦੋਰਾ ਦੀ 17 ਸਾਲਾ ਭੈਣ ਸਾਰਾ ਚੁਣੀ ਗਈ, ਸਾਰਾ ਦਾ ਮੁੜ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿਧਰ ਗਈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾ ਬਣੀਆਂ, ਏ,ਬੀ,ਸੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ, ਏ ਕਲਾਸ ਖਤਰਨਾਕ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰੋ, ਬੀ ਕਲਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਘੱਟ ਖਤਰਨਾਕ, ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਗੈਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਣ, ਕੈਮਰਾ, ਦੂਰਬੀਨ, ਨਕਸ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ, ਤੇ ਸੀ ਕਲਾਸ ਲੋਕ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਰਣਾਰਥੀ ਹਨ, ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਜਨਵਰੀ 1940 ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਬੀ ਕਲਾਸ ਮਿਲੀ। ਦੋਰਾ ਦੀ ਨਣਦ ਨੇ 15 ਅਪੈਲ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ।

ਜਰਮਨ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਾਲੈਂਡ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਚਮਰਲੇਨ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਚਰਚਲ ਨੇ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉਠਿਆ ਕਿ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਜਰਮਨ ਆਸਟਰੀਅਨ ਰਫੂਜੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ 16 ਤੋਂ 60 ਸਾਲ ਦੇ ਬੀ ਕਲਾਸ ਮਰਦ ਰਫੂਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਅੰਦਰ ਰੱਖੋ। ਇਕ ਸਾਂਸਦ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਖਤਰਨਾਕ ਜਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਹੈ, ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ, ਦੋਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਰਗੀ ਦਰਿਆ ਦਿਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਛਪਿਆ, *ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੀ ਜੜ ਹਨ, ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।*

ਪੁਲਸ ਨੇ ਦੋਰਾ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਫਟਾਫਟ ਧੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅਟੈਚੀ ਵਿਚ ਤੁੰਨੇ ਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਬਰੱਸ਼ ਪਰਸ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਈ, ਉਤਰੀ ਲੰਦਨ ਦੀ ਹੋਲਵੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ।

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਬਸ ਚਾਹ ਅਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਮਿਲੇ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਧੀ ਦੇ ਗੁਰਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਦੱਸ ਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਈ ਦੋਰਾ ਨਾਲ ਇਹ ਬੀਤੀ। ਦੋ ਦਿਨਾ ਬਾਦ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਲੱਦ ਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਵਰਪੂਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਦਿੰਦੇ, ਅੰਡੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਦੇ, ਦੋਰਾ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਸੀਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਖਲੋਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪਰੇ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਨੇ ਕਮਜੋਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੀਆਨਾ ਮਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕੀ, ਮਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਨੇ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਈ। ਇਸ ਬੀਬੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋਹੱਨਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹੈਂਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾ ਸਦਕਾ ਦੋਰਾ ਨਾਲ ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ। 24 ਸਾਲਾ ਹੈਨੀ, ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲਿਵਰਪੂਲ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਹਜਾਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ *ਆਈਲ ਆਫ ਮੈਨ* ਨਾਮ ਦੇ ਟਾਪੂ ਉਪਰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚਕਾਰ 33ਗੁਣਾ 12 ਵਰਗ ਮੀਲ ਦਾ ਇਹ ਟਾਪੂ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਹੈ। ਹੈਨੀ ਇਥੇ ਨੇੜੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ, ਅਕਸਰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ। ਦੋਰਾ ਦੀ ਛੇ ਸਾਲਾ ਧੀ ਬਾਰੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ- *ਮੇਰੀਆਨਾ ਜਮਾਦਰੂ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਹਾਸਰਸ ਉਸ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਥਰਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੀ ਮੌਲਿਕ ਅਦਾਕਾਰ।*

ਬੈਲਜੀਅਮ, ਨਾਰਵੇ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਜਰਮਨਾ ਅਗੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ। ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਜਾਇਕਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਸੋਲੀਨੀ ਦੀਆਂ ਇਟਾਲੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਆ ਵੜੀਆਂ। ਪੈਰਿਸ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਹੈਨੀ ਅਤੇ ਦੋਰਾ ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਦੀਆਂ- ਜੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੀ ਹਾਰ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਕੀ ਬਣੂ ? ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੈਦਣਾ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦੀਆਂ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ... ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਅਰਥ ਗੈਸ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮੌਤ।

ਹੈਨੀ ਨੇ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਲਿਖਿਆ, *ਦੋਰਾ ਕਾਫਕਾ ਹੈ ... ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।*

ਦੋਰਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ ਅਉਧ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇਗੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗੀ। ਹੈਨੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ- *ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ 16 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਇਹ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਉਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਬੰਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਵਿਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਹਾਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮ ਹਨ।*

ਇਸ ਟਾਪੂ ਉਪਰ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੋਟਲ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਕੈਦੀਆਂ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਸੀ, ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕੁੱਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ, ਨਾਲੇ ਧੀ ਵਾਸਤੇ ਸਬਜੀ ਤੇ ਫਲ ਲੈ ਆਉਂਦੀ। ਧੀ ਅਜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਦਿਖਾਈ ਗਈ *ਦ ਵਿਜ਼ਾਰਡ ਆਫ ਓਜ਼* । ਸਭ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਇਕਾ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਪਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੀਤੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਹੈਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਕੰਠ ਕਰਕੇ ਐਕਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਸਭ ਨੂੰ ਹਸਾਇਆ, ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹੈਨੀ ਆਂਟੀ, ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੀ ਚੁੜੇਲ ਦੀ ਮੌਤ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਆਪਾਂ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਆਂ, ਆਪਾਂ ਇਹਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਦਿੰਨੇ ਆਂ, ਇਹ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਵੇਗੀ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਚੁੜੇਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਚੁੜੇਲ ਦਾ ਰੋਲ ਕੀਤਾ, ਨੇਕੀ ਕਰਦੀ ਨਿੱਕੀ ਚੁੜੇਲ ਉਤੇ ਕੈਦਣਾ ਨੇ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਨੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ।

ਕੈਦਣਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਆਖਦੀ- ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੁਖ ਕੀ ਹੁੰਦੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੈਦਣਾ ਯਹੂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਾਫੀ ਜਰਮਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦ ਸਨ, ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦੀਆਂ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ, ਸੱਸ, ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹਨ, ਕਿਥੇ ਹਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਹੁਰਾ 77 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਅੱਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਇਹ ਕੈਦੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅਸੀਂ ਬਾਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਕੈਦੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਸਭ ਦੇ ਦਹਿਲ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਜਹਾਜ਼ 600 ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਤਾਰਪੀਡੋ ਨੇ ਢੁੰਡ ਦਿਤਾ, ਸਾਰੇ ਡੁੱਬ ਗਏ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਕੈਦਣਾ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਲੱਭ ਲਏ। ਖੁਦ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਦੀ। ਹੈਨੀ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੁੰਜਦੀ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਈਟਮ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ। ਹੈਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਜੁਲਾਈ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅੱਜ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ 57 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਆਉ ਅੱਜ ਆਪਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮਨਾਈਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮਨਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾਟਕ ਖੇਡੀਏ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਏ। ਸ਼ੁਬੇਅਰ ਦਾ *ਲਾਇਲਕ ਟਾਈਮ* ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਸੀਗੱਲ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਇਆ, ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਜਰਮਨ ਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਕੁੜੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੋਤੇ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉਠੇ। ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾ ਛਲਕੀਆਂ। ਹੈਨੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ- ਜਦੋ ਯਿੱਦਿਸ਼ ਯਹੂਦੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸੰਵਾਦ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਦੋਰਾ ਬੇਅੰਤ ਸੁਹਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਸ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਯਹੂਦੀ ਕਲਚਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਨਹੀਂ

ਹੋਇਆ, ਯਹੂਦੀ ਮਰੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਾਨੂ ਬਲਵਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਗੇਟੇ ਦਾ ਗੀਤ *ਚਰਖਾ ਕਤਦੀ ਗਰੈਚਨ* ਯਾਦ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਫਰਾਂਜ਼ ਸ਼ੁਬੇਅਰ ਦਾ ਸੁਰਬਧ ਕੀਤਾ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ, ਫਿਰ ਮੈਨੂ ਕਿਹਾ- ਪਹਿਲਾ ਲਿਖ, ਫਿਰ ਪੜ੍ਹ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗਾ, ਮੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸਣਾ ਸੀ।

ਅੱਸੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦੇਸ ਹਾਰ ਗਏ। ਅਮਰੀਕਾ ਚੁਪ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਜੂਨ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਜ਼ਵੇਲਟ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ- ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਉਧਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਉਪਰ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਹੱਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਧਮਾਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਹਰ ਰੋਜ 1500 ਬੰਬਰ ਤੇ ਫਾਈਟਰ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਵਾਂਗ ਛਾ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਲੰਡਨ ਵਰਗਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਨਗਰ ਉਜਾੜ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਆਮ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਫੌਜ ਇਸ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਆਈ। ਹੈਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਫਾਫਾ ਮਿਲਦਾ, ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਲਿਫਾਫਾ ਹੈਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਦੋ ਖਤ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਜਨਵਰੀ 1941 ਨੂੰ ਹੈਨੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਜਿਹੜੀ ਕੈਦਣਾ ਤੋਂ ਪੁਛਦੀ ਸੀ- ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕੰਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਰਿਹਾਅ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬੀ ਕਲਾਸ ਵਾਲੇ ਸੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਕੁਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰਫੂਜੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਹੈਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਪਾਲ ਵੀ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੈਨੀ ਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਦੋਰਾ ਸੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਅਜੇ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ, ਕਿਥੇ ਜਾਵੇਗੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ, ਡੋਰਥੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਜੋ ਵਾਈਟਹੈੱਡ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਲੱਭ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਈ, ਇਕ ਕਮਰਾ, ਇਕ ਛੋਟੀ ਰਸੋਈ। ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਮੇਜ਼। ਜਦੋਂ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਾਇਰਨ ਵਜਦਾ, ਤਿੰਨੇ ਜਣੀਆਂ ਮੇਜ਼ ਹੇਠ ਵੜ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬਚਾਉ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਡੋਰਥੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ- ਮੇਰੀਆਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ, ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ, ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ।

ਇਕ ਦਿਲ ਡੋਰਥੀ, ਮੇਰੀਆਨੀ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਗਈ। ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬੱਚੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ। ਡੋਰਥੀ ਸਮਝ ਗਈ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਚੁਣੇ, ਇਕ ਥਾਂ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਇਉਂ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ।

ਦੋਰਾ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਟੈਨਸਲ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਹੀਂ ਕਵੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੂੰ ਰੂਸ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ- ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬੰਦੇ ਹਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ,

ਕਾਫਕਾ ਅਤੇ ਫਲਾਬੇਅਰ। ਮੈ ਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਬੋਲੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਯਿਦਿਸ਼। ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ । ਦੋਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਣਾਉਂਦੀ, ਸਰੋਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ, ਅਰਥ, ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਹੁੰਦੇ।

ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਦਰਜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਕਾਮੇ ਰੱਖੇ। ਦੁਕਾਨ ਖੂਬ ਚੱਲੀ। ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਹੋਟਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਖੂਬ ਚੱਲਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿਤਾ, ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਹੱਸ ਪਈ- ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਮੈ ਕਿਥੇ ਸੰਭਾਲਦੀ ਫਿਰਦੀ, ਆਪ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ, ਕੰਮ ਕਰਦੀ, ਧੀ ਦੂਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ ਜਿਥੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 8 ਮਈ 1945 ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਠੀਕ ਹੋ? ਕੌਣ ਕੌਣ ਬਚਿਆ ? ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਉਹ ਡਰ ਗਈ, ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਤਲ-ਅਵੀਵ ਤਾਰ ਪਾਈ, ਤਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆ ਗਿਆ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ।

ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਯਿੱਦਿਸ਼ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਡਰਾਮਾ ਦੇਖਣ ਆ। ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੀਵੀਉ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ- *ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰੀ ਜਬਾਨ ਨਹੀ ਆਉਂਦੀ, ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸੰਵਾਦ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਯਹੂਦੀ ਰੂਹ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਮੈ ਦੱਸਾਂਗੀ ਯਿਦਿਸ਼ ਥਿਏਟਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।* 1946 ਵਿਚ ਡਾਇਨਾ ਹੈਲਪਰਨ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਯਿਦਿਸ਼ ਡਰਾਮੇ ਖੇਡੇ ਤਾਂ ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- *ਇਹ ਹੈ ਸਹੀ ਹੁਨਰ, ਸਹੀ ਰੂਹ, ਇਹ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਈ। ... ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੀਨਿਸ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਖੂਨ ਪੀਣਾ ਯਹੂਦੀ ਸ਼ਾਈਲਾਕ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ।ਜਿਵੇਂ ਮੈ ਠੱਗੀ ਗਈ, ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਵਰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਡੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਏਡੀ ਸਖਤ ਮੁੱਕੀ ਮਾਰ ਗਿਆ ਕਿ ਪੱਸਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਗੈਰਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੋਈ। ਛੁਰਾ, ਜ਼ਖਮ, ਬਕਵਾਸ, ਬੇਇਜ਼ਤੀ.... ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਯਹੂਦੀਆਂ ਖਿਲਾਫ, ਇਹ ਹੈ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ, ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਨੂੰ ਯੋਰਪੀਅਨ ਕਹੋ ਜਾ ਕਹੋ ਕਿ ਅਸੀ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡਾ ਇਹ ਇਖਲਾਕ ਨਹੀਂ। ਯਹੂਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਵਾਲੀ ਖੁਰਾਕ ਇਖਲਾਕ ਹੈ, ਕਲਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੀ ਕਲਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ, ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਰੰਗ ਭਰੋ, ਉਹ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ, ਮੈ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਬਣੇ ਘਟੋ ਘੱਟ। ਸਾਡਾ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਗੁਸੈਲਾ ਈਰਖਾਲੂ ਰੱਬ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਮੈ ਅਣਗਿਣਤ ਵਾਰ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਸ਼ਾਈਲਾਕ ਦੇਖ ਚੁਕੀ ਹਾਂ, ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰੀ ਜਾਉ , ਅਸੀ ਬਤੌਰ ਯਹੂਦੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਐਨੀ ਨਫਰਤ, ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਕੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ, ਦਾਗੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।*

ਮੀਜ਼ਲ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਯਿਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਖੇਡਿਆ, ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ ਟਿਪੱਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਦੋਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- *ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ- ਅਜੇ ਅਸੀ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀ ਹੋਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਈਲਾਕ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਹੈ ਸਾਡਾ ਯਿੱਦਿਸ਼ ਥਿਏਟਰ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੂਮ ਉਠਿਆ, ਨੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਹੈ ਨਾ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ, ਸਾਡਾ ਕਲਚਰ, ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਲਾ। ਮੀਜ਼ਲ ਦੋਸਤ, ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹੀ*

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ... ਉਹੀ ਸ਼ਾਇਲਾਕ ...। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਤੈਨੂੰ ਮੀਜ਼ਲ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼। ਤੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਤੇਰੀ ਕਲਾ, ਡੇਰਾ ਯਿਦਿਸ਼ ਥਿਏਟਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੀਨਿਸ ਖੇਡਿਆ ਜਾਏ, ਸ਼ਾਈਲਾਕ ਦਾ ਰੋਲ ਉਹ ਬੰਦਾ ਕਰੇ ਜਿਹੜਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਯਹੂਦੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਇਨਸਾਫ ਹੋਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਅਕਾਦਾਰ ਵਿਜਈ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਨਿਕੇ ਕਲਾਕਾਰ ਜਦੋਂ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਖੁੱਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਮਾਰਾ ਸੋਲੋਮੋਵ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਫੇਲਾ, ਸ਼ਲੋਮੋ, ਕੋਹਿਨ, ਸਭ ਗਏ। ਹੁਣ ਯਹੂਦੀ ਰੰਗਮੰਗ ਉਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸ਼ਲੋਮੋ, ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਕੋਹਿਨ ਹਨ ?"

ਦੋਰਾ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1947 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਰਾ ਤੇ ਇਕ ਭੈਣ ਲੱਭ ਲਈ, ਸੱਸ ਮਿਲ ਗਈ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਸਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਬਚੇ, ਬਾਕੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾਉਦ ਦਾਇਮੰਤ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ...ਰੱਬ ਵੀ... ਇਸ ਦਾ ਰੱਬ ਤੋਂ ਇਤਬਾਰ ਉਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸਾਰਾ ਜਿਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਰੱਬ ਅਜੇ ਫੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਮੁੱਕਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ, ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੈਂਪ ਵਿਚ 80 ਲੱਖ ਲੋਕ ਬੇਘਰੇ, ਬੇਵਤਨੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ, ਰੂਸੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੋਲੈਂਡ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਿਹਾਈ ਵੇਲੇ ਰੂਸੀ ਫੌਜੀ ਧੂ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ- ਮੈ ਤੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਦਲੇ ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਗਿਫਟ ਦੇਹ, ਕੁੜੀ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ, ਫਿਰ ਫੌਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਘਸੁੰਨ ਮਾਰਿਆ। ਫੌਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੁਡੇ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਪਰ ਫਿਰ ਛੋੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਬੈਦਜ਼ਿਨ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਾਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ, ਅਜੀਬ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਂ ਦਿਤੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਤੜਾਕ ਕਰਕੇ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਛੇ ਸਾਲ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਘਰੇਂ ਜਾਏਗੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ਏਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੇ ਭੈਣਾ, ਭਾਣਜਿਆਂ, ਭਾਣਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਥਾਈ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਬਚੇ ਹਨ, ਉਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਉਥੇ ਕੰਧ ਉਪਰ ਚਿਪਕਾਈ ਹੋਈ ਹੈਂ। ਉਸਨੇ ਲਿਸਟ ਪੜੀ। ਲਿਸਟ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਸਾਰਾ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਖਤਮ। ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ੁਕਰ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬਚ ਗਈ। ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚੋ ਜਿਊਂਦੇ ਬਚੇ ਜਿਹੜੇ ਯਹੂਦੀ, ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੇ, ਕਬਜ਼ਾਕਾਰੀ ਪੋਲਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਰੇ। ਨਾਜ਼ੀ ਚਲੇ ਗਏ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਢਾਈ ਲੱਖ ਯਹੂਦੀ ਰਫੂਜੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ।

ਅਮਰੀਕਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਪੈਨਸਿਲਵੇਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈਰੀਸਨ ਨੂੰ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਣਨ. ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ- *ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਫਰਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਹੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਉਵੇਂ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨ ਭੇਜੋ। ਮਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਰੀਏ। ਇਕ ਲੱਖ ਪਰਮਿਟ ਤੁਰਤ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਜਾੜ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦੇ ਇਛੁਕ ਹਨ।*

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਕੀੜੀਆ ਵਾਂਗ ਉਹ ਤਲ-ਅਵੀਵ ਵੱਲ ਸਰਕਣ ਲੱਗੇ। ਮੱਧ ਸਾਗਰ ਕਿਨਾਰੇ, ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਰਨ ਲੱਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਨਗੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਕਿ ਇਕੋ ਸਾਮੀ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ।

ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ।ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਰਡਨ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵਸਾ ਕੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਟਰਾਂਸ-ਜਾਰਡਨ ਰੱਖਿਆ। ਵਿਜਈ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਲੇ ਪਾਏ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡਾ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਵੱਸਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇ ਅੰਦਰ 75 ਹਜ਼ਾਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਲੂੰ ਇਜਰਾਈਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇਗੀ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਜੁਆਨ ਨੇਤਾ ਦਾਊਦ ਬਿਨ ਗੁਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰਕਾਂ ਖਿਲਾਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਸੀ। ਦਾਊਦ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ- *ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਹਿਟਲਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜੇ ਮਰੇ, ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਨਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਿਟਲਰ ਨਹੀ, ਹੁਣ ਅਸੀ ਇਸ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਂਗੇ ਤੇ ਮਰਾਂਗੇ। ਅਸੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਜੜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ, ਮਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੱਠ ਲੱਖ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਯਹੂਦੀ, ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਬੰਦੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਂਗੇ। ਅਸੀ ਯੁੱਧ ਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀ ਕੀਤਾ।*

1947 ਤੋਂ ਫਲਸਤੀਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪੇ ਇਕ ਫੌਜ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਲਈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੰਜਰ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦਣੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸਾਰਾ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਬਰਾਹਮ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚੀ ਜੰਮੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਲੋਸ਼ੇਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਵਾਇਆ - *ਵਧਾਈ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਸਾਰਾ, ਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਨਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ। ਤੇਰੀ ਵਫਾਦਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ ਦੋਰਾ ਵਲੋਂ ਚੰਗੇ ਭਵਿਖ ਦੀ ਮੰਗਲਕਾਮਨਾ।*

ਧੀ ਮੇਰੀਆਨੀ ਵਾਂਗ ਮਾਂ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਦੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਸੁੱਜ ਗਈਆਂ, ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਦੀ। ਉਸਨੇ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਤੀਨੀ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ, ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਯਹੂਦੀ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਯਤੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸਾਰਾ ਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਉਡੀਕਣਾ ਪਿਆ।

ਦੋਰਾ ਕੁਝ ਸੁਧਰੀ, ਧੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਹਰ ਹਫਤੇ ਰੇਲ ਰਸਤੇ ਲਿਊਟਨ ਜਾਕੇ ਟੀਕੇ ਲੁਆਉਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਦਹਾਕੇ ਬਾਦ ਬਰੋਦ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪੀ, ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਲਿਖਿਆ- *ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕੁ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਵੱਛ, ਸੰਪੂਰਨ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।*

ਕਾਫਕਾ ਬਾਰੇ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਵਧੀਕ ਛਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋੜੇ। ਹੋਦਿਨ ਉਸਦੇ ਘਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਦੋਰਾ ਅੰਗਰੇਜੀ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਬੋਲਦੀ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਟਰਵਿਊ ਜਰਮਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕੇਵਲ ਜਰਮਨ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਦਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਦੋਰਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਸੀ- *ਮੈ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀ ਹਾਂ, ਹੋ ਈ ਨਹੀ ਸਕਦੀ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋਇਆਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ, ਤੱਥ ਕੀ ਕਰਨਗੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਉਹ ਮਾਹੌਲ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕਾਫਕਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਮੁਹੱਬਤ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਹੀ।*

ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਮੱਛੀਆਂ ਕੱਟ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ- ਇਹ ਕੋਮਲ ਹੱਥ... ਇਹ ਕੰਮ। ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ ਖੁਸਮਿਜਾਜ਼। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ- ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ। ਉਹ ਸੂਲੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇਛੁਕ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੂਲੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਵਨ, ਜੀਵਨ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬਰੀ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਪਤਾ ਨਹੀ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ- ਪੂਰਬ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ।ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬਣੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ ਈ ਪੱਛਮ ਵਿਚ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਆਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੱਛਮ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਕਾਫਕਾ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੱਛਮ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਖਾਣ ਦੀ ਥਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਦੋਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪੂਰਬ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਕ ਉਮੀਦ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈ ਮਿਲੀ। ਹਰੇਕ ਲਿਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ- ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ। ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਹ ਦੋਰਾ, ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ। ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਿਖਣਾ ਸੀ, ਕੀ ਪਤਾ, ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਸ਼ੱਕੀ ਲਗਦੀ, ਸਿਵਾਇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਜੋੜਨ ਦਾ ਇਛੁਕ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪੂਰਬ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਣ ਵਾਸਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵੇਂ ਦੇ। ਪੱਛਮ ਇਸ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੈ।

ਹੋਦਿਨ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਾਸਤੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣੇ ਪਏ। ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਰੁਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਟਾਫਟ ਘੰਟੇ ਬੀਤੀ ਜਾਂਦੇ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਹੋਦਿਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਫਕਾ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਸੀ- *ਖਾਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਮਾਸ਼ੂਕਾ ਨਾਲ ਖਾਣ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਪੈਰ ਫਿਸਲਿਆ, ਡੂੰਘੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਦੀ ਨਾ ਪਰਤਿਆ, ਕੁੜੀ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾਇਆ, ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ, ਆਏਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਪਾਸ ਲਾਸ਼ ਪੁੱਜੀ, ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਕਾਰਨ ਲਾਸ਼ ਉਵੇਂ ਤਰੋ ਤਾਜ਼ਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ। ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ-ਘਾਟ ਇੱਕ ਹੋ ਗਏ।*

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜਰਮਨ ਘੱਟ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਖੂਬ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਛੁਪੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਯੁੱਗ ਦੀ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀ ਕਰਦਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਮੇ ਹੋਏ ਉਸ ਅਨੰਤ ਪਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਾਸਤੇ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਬੀਤ ਗਿਆ।

1948 ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਸਮੇਤ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਸ ਇਹੋ ਬਚੀ ਸੀ ਇਕ। ਓਟਲਾ ਬਚ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਆਰੀਆ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੀ, ਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾ ਦੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀਆਂ ਯਹੂਦੀ ਹੋਣ। ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਓਟਲਾ ਨੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਖੁਦ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਕਿਹਾ- ਮੈ ਯਹੂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੋ। ਬਾਕੀਆਂ ਸਣੇ ਉਸਨੂੰ ਗੈਸ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭੈਣ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਂਗ ਜਿਉਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਇਛੁਕ ਰਹੀ। ਲੱਖਾਂ ਯਹੂਦੀ ਮਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਮੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਚ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਆਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਲਾਹਣਤ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ। ਕਾਫਕਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ- ਤੂੰ ਬੜੀ ਦਲੇਰ ਕੁੜੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਡਰ ਜਾਨਾ, ਤੂੰ ਨੀ ਡਰਦੀ, ਓਟਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖੀ।

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਮੇਰੀਆਨਾ ਸਟੀਨਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1990 ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਬਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਕਿਹਾ- ਕਵੀ ਮੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਦੋਰਾ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਤੰਗੀ ਤੁਰਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਮੇਰੀਆਨਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1948 ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੜੀ ਲੰਦਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੈਕੱਰ ਐਂਡ ਵਾਰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਕਿਹਾ- ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਇਲਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਦੋਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਗਰੀਬੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਪਤੈ? ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਖਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾ ਬਾਦ ਦੋਰਾ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲੈਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਵਾਕਫ ਇਕ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਡੀਲਰ ਕੋਲ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਧਰ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸੀ ਇਹ ਸਿਰਨਾਵਾਂ। ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਮੈਂ ਡੀਲਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈ, ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਬੈਠੀਆਂ ਈ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਅਹੁ ਦੋਰਾ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਸਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ- ਜਦੋਂ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਡ ਮਿਲਿਆ, ਹਰੇਕ ਜਨਾਨੀ ਤੈਨੂੰ ਦੋਰਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਦੋਰਾ ਡੀਲਰ ਕੋਲ ਆਈ, ਕਿਹਾ- ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂ ਜਦੋ 1924 ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਮੈ ਡੀਲਰ ਤੋਂ ਕਾਰਡ ਤੇ ਲਿਖੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਰਾ ਆਪੇ ਆ ਗਈ। ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗੈਬੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਵਾਰ ਵਾਪਰੇ। ਇਹ ਮੇਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ- ਤੁਸੀ ਦੋਰਾ ਹੋ ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ- ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈ ਮੇਰੀਆਨਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾਂ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਮੈ ਕਿਹਾ- ਵੱਲੀ ਦੀ ਧੀ ਹਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾਂ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ, ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਵੱਲੀ ਦੀ ਧੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ। ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਹੰਝੂ ਵਗਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਮਰੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਪੰਜ ਛੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਮਿਲੀਆ, ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ, ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸੁਫਨਾ ਦਿੱਸਿਐ ਕੋਈ।

15 ਮਈ 1948 ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਨਵਾਂ ਝੰਡਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਇਆ, ਸਫੈਦ ਰੰਗ, ਦਾਊਦ ਦਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ। ਦੋਰਾ ਸਮੇਤ ਲੱਖਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੀ। ਇਜਰਾਈਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਲੱਖਾਂ ਅਰਬ ਉਦਾਸ ਹੋਏ- ਨਵੇਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੁਰੂਆਤ। ਯੂ.ਐਨ.ਓ ਨੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਕ ਅਰਬ ਸਟੇਟ ਦੂਜੀ ਯਹੂਦੀ ਸਟੇਟ। ਜਾਰਡਨ ਦਰਿਆ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕੀਤਾ। ਯੇਰੂਸ਼ਲਮ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਥਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਮ।

ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੰਡ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਿਸਰ, ਲੈਬਨਾਨ, ਈਰਾਕ, ਜਾਰਡਨ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤਲ-ਅਵੀਵ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਿਸਰ ਨੇ, ਗਲੀਲੀ ਉਪਰ ਸੀਰੀਆ ਨੇ, ਨਜ਼ਾਰਥ ਉਪਰ ਲੈਬਨਾਨ ਨੇ ਤੇ ਜਾਰਡਨ ਨੇ ਯੇਰੂਸ਼ਲਮ ਉਪਰ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਜਨਮ ਨੈਣ ਸਾਰ ਨਵਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਘਿਰ ਗਿਆ। ਯਹੂਦੀ ਮਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਉਥੇ ਪੁਜਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਸਾਰਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਧੀ ਸਣੇ ਅਵੀਵ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬੜੀ ਵਾਰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ ਬਣੇ ਨੂੰ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਵੀ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਸਫਰ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ। ਧੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।

1947 ਵਿਚ ਰੂਸ ਤੋਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਿਸ਼ੋਲ ਲੰਡਨ ਆਇਆ, ਉਹੀ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਦਿਆ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਰਮਨ ਨੇ ਰੂਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਬੀ ਯੋਰਪ ਖੋਹਿਆ, ਉਥੇ ਨਾਜ਼ੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਵਰਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨੱਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਬੁੱਢਾ ਐਕਟਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ- ਭਲੇ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ। ਦੂਜਾ ਵਾਕ ਹੈ- ਬੁਰੇ ਨਾ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ। ਸੁਲੇਮਾਨ, ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਰੱਬ ਨੇ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੈਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈਂ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਖਤ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤੇ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਫਲ ਦਿੰਦੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਬਚਣ ਦਾ ਇਛੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਕਿ ਤੂੰ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਜਨਵਰੀ 1948 ਵਿਚ ਖਬਰ ਛਪੀ- ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਿਸ਼ੋਲ ਕਾਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸਟਾਨਿਨ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਲਿਖ ਕੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ, ਟਾਈਟਲ ਸੀ- *ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਿਸ਼ੋਲ- ਇਕ ਯਹੂਦੀ*। ਖੁਦ ਤੋਂ ਪੁਛਦੀ- ਮੈਂ ਯਹੂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਕਿਤੇ ਯੋਰਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ? ਜੇ ਖੁਰਨ ਤੋ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹਾਂ ਫਿਰ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਕਿਉ ਨੀ ਜਾਂਦੀ?

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਹਫਤੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਪਈ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਜੁਆਨੀ ਆਈ ਪਰ ਖਾਮੋਸ਼, ਬਿਨਾ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤਿਆਂ ਲੰਘਦੀ ਗਈ।

ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ- ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਯਹੂਦੀ, ਹਿਬਰੂ ਬੋਲਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਿਆ ਕਿਹਾ- ਪਰ ਯਿਦਿਸ਼? ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ? ਸਾਡਾ ਕਲਚਰ ਕਿਵੇ

ਬਚੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਵਾਹ ਲਗਦੀ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਯਿਦਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ, ਸਟੇਜ ਤੇ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਦੀ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ- ਹਿਬਰੂ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਮੈ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ, ਯਿਦਿਸ਼ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਸੱਚ, ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਕਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਮਰੇ ?

ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਇਕ ਦਿਨ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਆਈ, ਕਿਹਾ- ਇਹ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਨੇ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਨੀ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਛੁਕ ਸੀ, ਦੋਰਾ ਦਾ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਭਰਾ ਦਾਊਦ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤੋਂ ਰੂਸ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਨਮੀਰ, ਦਾਊਦ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ।

ਦਾਉਦ ਨੇ ਨਮੀਰ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਕਾਫਕਾ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਹਿਬਰੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਦਸੰਬਰ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਪਲੈਨ ਬਣਿਆ।

ਦੋਰਾ ਇਜ਼ਰਾਇਲ ਗਈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਉਂਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਨੇ ਵੱਡੇ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਪੁੱਜੇ। ਯੋਰਪ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਉਹ ਸਾਡਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ।

ਭਰਾ ਦਾਉਦ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ- ਪਿਤਾ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਿਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਸੀ ਵੀ ਪਿਤਾ ਮਗਰ ਲੱਗੇ। ਭੈਣ ਸਾਰਾ ਇਥੇ ਤਲ-ਅਵੀਵ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ? ਜਲਦੀ ਮਿਲਾਵਾਂਗਾ।

ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾ ਮਿਲੀਆਂ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਜੇਲ੍ਹ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇਰੀ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਦੇਖ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਨੀ ਵਿਛੜਨਾ। ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ।

1999 ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜਦੋਂ 77 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਭੈਣ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਨੀ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਾਂਗੀ। ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ। ਸੁਗਾਤ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਿਆ।

ਭਰਾ ਦਾਉਦ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਧੀਆ ਚੱਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਦੋਰਾ, ਸਾਰੇ ਇਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਕਿਉਂ ਨੀ ਖਰੀਦਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖਰੀਦਾਂਗਾ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾ ਖਾਕੇ ਥੋੜਾ ਰੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਆਹ ਦੇਖ, ਹੁਣ ਕਿਡਾ ਵੱਡਾ ਘਰ ਖਰੀਦਿਐ। ਇਕ ਨਾਜ਼ੀ ਅਫਸਰ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਇਹ।

ਦੋਰਾ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜ਼ੇਲਿਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਪਾਪਾ ਨੇ ਨਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਵਜਾਉਣੀ ਸਿਖਾਈ, ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ- ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਫੜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏਗੀ।

ਭਰਾ ਦਾਉਦ ਦੇ ਘਰ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਾ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਭਾਣਜੀ ਦਸਦੀ ਹੈ- ਜਦੋਂ ਮਾਸੀ ਆਈ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਯਤੀਮਾਂ ਨੂੰ ਟੱਬਰ ਮਿਲ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋ 1999 ਵਿਚ ਮਾਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਦੱਸੀਆਂ... ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਲੋਰੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ... ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯਾਦ ਸਨ ਉਸਨੂੰ ... ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਪਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਥ ਫੜੀ ਮੈਕਸਬਰੋਦ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੋਰਾ ਨੇ ਬਰੋਦ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਰਦਾਸ ਵਕਤ, ਸਾਰਾ, ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਮਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕੋਲ ਮਹੀਨਾ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਦੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਮਾ ਆ ਗਿਆ, ਦੋ ਸੂਟਕੇਸ ਅਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਬੁਰਸ਼ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਛਡ ਗਈ- ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਆਵਾਂਗੀ, ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤਕ ਇਥੇ ਰਹਾਂਗੀ।

ਵਾਪਸ ਲੰਦਨ ਜਾਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰ ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀ ਸੀ.... ਘਰ ਜਾਂ ਹਸਪਤਾਲ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਧੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ- ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀ ਲੱਗਾ। ਆਪਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਰਿਆ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਈਏ? " ਨਾ ਮਾਮਾ ... ਕੀ ਪਤਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।" ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਧੀ ਦਾ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ, ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੀ ਪਤਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਧੀ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਖੁਦ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਨਣਦ ਰੂਥ ਲਾਸਕ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕੌਣ ਲਿਆਏਗਾ? ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂਗੇ? ਕਿਡੀ ਸਖਤ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਹੈਨੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਥੋੜੀਆਂ ਠੀਕ ਹੋਈਆਂ। ਘਰ ਆਈਆਂ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਖੁਸ਼ ਦਿੱਸੀ। ਭੂਆ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਸ ਵਿਚ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀ ਸੀ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਸਾਹਿਤ ਮੁੜ ਛਪਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।ਦੋਰਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਨਣਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਹੁਣ ਜਰਮਨੀ ਬਚ ਜਾਏਗਾ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਟੇਬਲ ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਆਦਮੀ ਬਚੇ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਫਾਲਤੂ, ਬਿਮਾਰ, ਕੱਟ ਕੱਟ ਸੁਟਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਰਥੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਏਨਾ ਮੱਖਣ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਕਰ, ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਘਿਉ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਖਾ ਮੈਂ ਸਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਹੁਣ ਬਸ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੂਟ ਸੀਆਂਗੀ। ਇਕ ਗਰਮੀਆ ਲਈ ਇਕ ਸਰਦੀਆਂ ਵਾਸਤੇ।

ਮਾਰਚ 1952, ਦੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣਾ 54 ਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ। ਆਖਰੀ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ, ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਸੀਅਤ ਲਿਖਣ ਬੈਠੀ। ਲਿਖਿਆ- ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਕਬਰ ਲਾਗੇ ਹੋਵੇ। ਲਿਫਾਫੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ- ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਖੋਲ੍ਹਣਾ। ਪੱਤਰ ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲੈਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਗਸਤ 15 ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਮੈਡਮ ਸਟੀਮਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਧੀ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਬੇ ਫਿਕਰ ਹੋਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋ। ਧੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੈ ਰੱਖਾਗੀ। " ਦੋਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੋ ਵੀ ਕਰ ਸਕੇਂ ਕਰੀ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਵਾਕ ਸੀ।

ਦਫਨ ਕਰਨ ਵਕਤ ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਤਿੱਖੀ ਬਰਫਾਨੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਣੀਆਂ ਗੋਲੀਆ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਅਚਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਖਬਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੁਛਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਖੂਬ ਰੋਏ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ- ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਯਿਦਿਸ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਮਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਬੜੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਸਾਡੇ ਘਰ ਰਹਿ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਮਾਮਾ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਾਂਗੀ। ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ। ਇਕ ਅਰਜੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ- ਬੇਸ਼ਕ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਧੀ ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ, ਸ਼ਕਲ ਵੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਕੱਲੀ ਚਲੀ ਜਾਈਂ।

ਲੁੱਜ਼ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, ਕਿਹਾ- ਜੰਗ ਮੁਕਣ ਤੇ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਸਾਲ 1946 ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅੰਗਹੀਣ ਹੋ ਕੇ। ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 1943 ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਖੱਬੀ ਅੱਖ 30% ਬਾਕੀ ਬਚੀ । ਐਨਕ ਲਾਕੇ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਾਏ ਕਿਥੇ? ਜਰਮਨੀ? ਚਿਠੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ ਬਰਟਾ ਲਾਸਕ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਤੋਂ ਜੂਨ 1948 ਤੱਕ ਉਸ ਬਾਰੇ ਚਿਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ। ਉਮਰ 67 ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ- ਮੈਂ 24 ਸਾਲ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। ਕਦੀ ਗਲਤ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਸਫਰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਵੇਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਰਮਨੀ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ 1953 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ। ਆਖਰ ਪੂਰਬ ਜਰਮਨ (GDR) ਵਿਚ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਲੁੱਜ਼ ਨੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਆਗਿਆ ਦਿਉ, ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਏਨੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਾ। ਇਸ ਅਜਬ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰੂਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸਹਾਕ ਡਿਊਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੋ। ਉਸਨੇ, *ਰੱਬ ਜਿਹੜਾ ਹਾਰ ਗਿਆ (God that Failed)* ਦਾ ਜੋ ਰੀਵੀਊ *ਸਾਬਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ* ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹੈ।

ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਛਪੀ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੁੱਜ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਮਰ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਧੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ 1953 ਵਿਚ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਖੜਕਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਖਤ। ਇਕ ਦਮ ਯਤੀਮ ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਦਾਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਚਾਚਾ ਹਰਮਨ, ਚਾਚੀ ਐਲਿਸ, ਭਰਾ ਅਰਨਸਟ, ਸਾਰੇ ਹਨ।

ਸਟੀਮਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮੇਰੀਆਨਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਮਗਰੋਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜੀ। ਨਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਮਾਣ ਨਾਲ ਨਿਕੀ ਮੇਰੀਆਨਾ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ

ਹੈ, ਮਾਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। 87 ਸਾਲ ਦੀ ਬਰਟਾ, ਪਾਰਟੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਰਹੀ ਸੀ।

ਭੂਆ ਰੂਥ ਨੇ ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ, 28 ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਫਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਪੁੱਜੀ। ਭੂਆ ਅਤੇ ਫੁੱਫੜ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆ ਵਾਸਤੇ ਗਈ ਸੀ, ਚਾਰ ਖੁਸ਼ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੰਡਨ ਪਰਤੀ।

1973 ਵਿਚ ਜਦੋ ਲੁੱਜ਼ 70 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਲੀ ਭੂਆ ਰੂਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਰਾ ਲੰਡਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਵੀ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾ ਬਾਦ ਲੁੱਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

6 ਜੂਨ 1977, ਮੇਰੀਆਨਾ 43 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਵਸੀਅਤ ਲਿਖ ਦਿਤੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਰਖਵਾ ਸਕੀ ਸੀ। ਲਿਖਿਆ, ਕਰਜ਼ੇ ਉਤਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜੇ ਰਕਮ ਬਚੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦੇਣੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੋਹੇ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਖਤ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਮਾਸੀ ਦੀ ਧੀ ਤੋਵਾ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਮੋਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਜਰਾਈਲ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਆਈਂ। ਸਫਰ ਖਰਚ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਗਏ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। 1980 ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਜੀਬ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਈ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ, ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਵਾਈ। ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਹੋ ਗਈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ, ਦਰਵਾਜਾ ਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ, ਦਵਾਈਆਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ- ਮੈ ਨਹੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਹੈਨੀ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਪਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਗਈ, ਘੰਟੀ ਖੜਕਾਈ, ਦੇਰ ਬਾਦ ਅੰਦਰਲਾ ਇਕ ਦਰਵਾਜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਦੂਜਾ ਜਾਲੀ ਵਾਲਾ ਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਪਿਛੇ ਹਟ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ- ਮੈਂ ਨੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇਣਾ। ਹੈਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈਂ ਮੇਰੀਆਨੀ, ਦੇਖ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੀਆ ਮਠਿਆਈਆਂ ਤੇ ਫਲ ਲਿਆਏ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਮੈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਜਾਓ। ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਹੈਨੀ ਪੈਕਟਾਂ ਸਮੇਤ ਪਤੀ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੀ।

ਹੈਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾ ਬਾਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਖ਼ਤ ਪੋਸਟ ਕੀਤਾ। ਬਿਨਾ ਲਿਫਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਲਿਫਾਫੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- ਮੈਨੂੰ ਖਤ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਕਰੋ, ਨਾ ਹਟੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ।

ਕੰਮ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪੈਸੇ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ 1000 ਪੌਂਡ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਨਾ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਬਿਜਲੀ ਕੱਟੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਦਿਨਾ ਤੋਂ ਦਰਵਾਜਾ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜਾ ਤੋੜਿਆ, ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਗਲੀ ਸੜੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ।

ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਦਫਨ ਕਰਨ ਵਕਤ ਸਨ। ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਹੈਨੀ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ- *48 ਸਾਲ ਦੀ ਮੇਰੀਆਨਾ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਨਿਆਸੀ, ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਡਿਗੀ ਅਤੇ ਮਰੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਮਰਾਂ ਛੋਟੀਆਂ। ਦੁਖ ਵੱਡੇ।*

ਕਾਫਕਾ ਤੇ ਦੋਰਾ ਦੇ ਗੁੰਮ ਕਾਗਜਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਰਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਜਰਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਦਾ ਜ਼ਬਤ ਸਾਹਿਤ ਫਰੋਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹਿਤ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਚਲ ਪਈਆਂ। ਸਾਨ ਡੀਗੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਬਤ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨ ਪਾਸ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਹੜੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਸਾਨ ਡੀਗੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੈਥੀ ਦਾਇਮੰਤ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਨੋਟਸ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਦੋਰਾ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਦਾਊਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਵੀ 1947 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ, ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ 1949 ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਸਾਲ 1960 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, 13 ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਭੂਆ ਦੋਰਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਸੀ। 1996 ਦੇ ਸਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਅਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਛਪੀ ਹੋਈ ਪੜ੍ਹੀ। ਦੋਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦਾਇਮੰਤ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਵੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਦਾਇਮੰਤ ਹਾਂ, ਕੀ ਪਤਾ ਦੋਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇ? ਕੀ ਉਹ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਗਈ ਸੀ? ਫਿਰ ਕਿੱਥੇ ਗਈ? ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ? ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਏ? ਕਿਥੋਂ ਲੱਭਾਂ?

ਉਸਨੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਖੋਲ੍ਹੀ।ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਖੋਜੀ ਨੀਲ ਬੋਖੋਵ ਦੀ ਮੇਲ ਆਈਡੀ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਕੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਨੀਲ ਨੇ ਚਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲੁੱਜ਼ ਲਾਸਕ ਨਾਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਦੋਰਾ ਨੇ 1926-1936 ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਧੀ ਜੰਮੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੇਰੀਆਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਨਿਆਂ ਕਿ 15 ਅਗਸਤ 1952, ਦੋਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਕਬਰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਕਬਰ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਡੱਚ ਖੋਜੀ ਨੀਲ ਨੂੰ ਕਬਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਵੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਭੂਆ ਦੀ ਕਬਰ ਲੱਭਾਂਗਾ। ਅਮਰੀਕਣ ਖੋਜੀ ਕੁੜੀ ਕੈਥੀ ਦਾਇਮੰਤ ਦਾ ਪੱਤਾ ਲੱਗਾ, ਜ਼ਵੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਕੈਥੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਮੈਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਦੋਰਾ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਬਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਕੈਥੀ ਨੇ ਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, 15 ਅਗਸਤ 1999 ਨੂੰ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਜਾਕੇ ਪੱਥਰ ਟਿਕਾਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਦਫਨਾਈ ਸੀ। ਲਾਸਕ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਜ਼ਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਬਰਲਿਨ ਪੁੱਜਾ। ਲਾਸਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਚੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਮਿਲ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਜ਼ਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇ ਅਖਬਾਰ *ਯੇਦੀ ਅਖਰੋਨੋ* ਵਿਚ 20 ਮਈ 1999 ਨੂੰ ਛਪਵਾਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਵੀ ਨੂੰ ਤੋਵਾ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ, *ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਭੂਆ ਸਾਰਾ ਦੀ ਧੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਲ ਅਵੀਵ ਵਿਚ ਹੈ।* ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲਿਖਾਇਆ, ਉਹ ਘਰ ਜ਼ਵੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਦਸ ਮਿੰਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੀ। ਕਰਾਮਾਤ, ਇਕ ਦਮ ਭੂਆ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲ ਗਏ।

ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਲਾਸਕ ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜਾ, ਅਰਨਸਟ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਦਾਇਨਾ, ਭੂਆ ਰੂਥ, ਪੋਤੀ, ਸਭ। ਦੋਰਾ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਜ਼ਵੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ੀ ਤੇ ਚਾਰ ਬੱਚੇ, ਸਾਰਾ, ਸਾਰਾ ਦੀ ਧੀ ਤੋਵਾ। ਸਾਰਾ 77 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋਰਾ ਦੀ ਇਹ 46ਵੀਂ ਬਰਸੀ ਸੀ। ਦੋਰਾ, ਕਾਫਕਾ, ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ, ਖੋਜੀ, ਪਾਠਕ, ਆਲੋਚਕ, ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤੋ ਇਲਾਵਾ ਹਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਏ। ਹੈਮਸਟੈਂਡ ਵਿਖੇ, ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੁਰਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਮੇਜਰ ਬੋਦਾਂਸਕੀ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਇਆ, ਕਿਹਾ- ਯਿਦਿਸ਼ ਲੇਖਕ ਪੇਰੇਜ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਜੁਆਨ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਵਲੋਂ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਮੌਜੂਦ ਸਰੋਤਿਆ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਯਿਦਿਸ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਅਦਾਕਾਰੀ ਏਡੀ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਕਿ ਹਾਵ ਭਾਵ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਜਾਕੇ ਜ਼ਵੀ ਨੇ ਯਿਦਿਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਨੇ ਤੋਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਨੇ ਉਹ ਪਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜਦੋਂ ਦੋਰਾ ਲੰਮੀ ਜੁਦਾਈ ਬਾਦ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਆਕੇ ਮਿਲੀ ਸੀ- *ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਭੈਣ, ਮੈ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਦੋਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੈਂ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚ ਮਰਾਂਗੀਆਂ, ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜਨਾ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਏਨੀ ਕਾਹਲੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ? ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਸੈਂ ਉਹ ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਛਲ ਪਵਿਤਰ ਰੂਹ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਸਕੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ। ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ, ਸੁਰਗ ਦੀਆਂ ਪਵਿਤਰ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ।*

ਦੋਰਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸਫੈਦ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਸਲੈਬ ਉਪਰ ਮੇਰੀਆਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਰਾਬਰਟ ਕਲਾਪਸਟੱਕ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਛਪਵਾਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਿਚ ਦੋਰਾ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਪੰਕਤੀ ਲਿਖੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ :

ਜਿਸ ਨੇ ਦੋਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ,

ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ।

ਕਬਰ ਦੀ ਸਲੈਬ ਉਪਰ ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਤਨੀ ਤੁਰੇ।

(ਕਾਫਕਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਤੁਸੀ ਸਰਬੋਤਮ ਦੇਖੋ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਲਿਖਤ ਦੇਖੋ, ਉਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਦਿਸ ਜਾਂਦੈ। ਫਲਾਬੇਅਰ ਅਤੇ ਫਰਾਇਡ ਵਿਚ ਦਿੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਮੈਕਸਬਰੋਦ*)*